СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

СЛАВЯНИТЕ В ПЪРВОТО ЦАРСТВО

Второ допълнено и преработено издание

София, 2002

СЪДЪРЖАНИЕ

СЛОВОТО И СМИСЪЛЪТ v

СЛАВЯНИТЕ И ВИЗАНТИЯ **1**

ПРАРОДИНАТА 3

МИРЪТ 11

ОБЩЕСТВОТО 27

ВОЙНАТА 31

СЛАВЯНИТЕ И ВИЗАНТИЯ 41

СЛАВЯНИТЕ В БЪЛГАРИЯ **47**

ДЪРЖАВАТА 49

АРИСТОКРАЦИЯТА 61

НАРОДЪТ 67

ЗЛАТНАТА СТРАНИЦА 109

БИБЛИОГРАФИЯ 115

СЛОВОТО И СМИСЪЛЪТ

Смисълът на думата „славяни“ в различно историческо време има различно значение. В най-ранните средни векове, когато тя се е появила в етнокултурното пространство на евразийския континент, означавала определен етнос от индоевропейската раса. По-сетне този етнос се разделил, пак в различно време, на близки, сходни, но вече различни славянски етноси. Превратностите на съдбата, обаче, решили днес положението да е още по-различно – сходството между различните славянски нации е доста относително, има такива, които си приличат, както и други, които се различават твърде много по своето културно моделиране. За това **съвременната фундаментална хуманитаристика е формулирала най-точния термин и със „славяни“ означава определена етно-лингвистична група.** „Етно“, поради общия етнически произход от славяно-балто-германската група, а „лингвистична“, заради общия словно-семантичен арсенал на славянските езици.

Допреди едно десетилетие всички славяни бяха в прегръдката на политическата проява на лявата философска доктрина на XIX век. На тази база срещу тях бе застанал англосаксонския свят и съпричастните му западноевропейски нации, моделирани според ценностната система на западнохристиянския реформизъм. Славяните загубиха студената война и поражението стана причина сред славянските нации, особено тези с православна култура, да бушува духът на самоотрицанието. Ние, българите, които по формите на културното си моделиране стоим най-далече от другите славянски нации, изразяваме това самоотрицание във възраждането на една стара идея, че изобщо не сме славяни, с какви ли не аргументи. У повечето отрицатели това идва от синдрома на русофобията, който има следната най-примитивна логика: русите са славяни, ние не сме руси, ерго – ние не сме славяни... Оттук и наукообразието на всякакви фалшификации и подмяна на очевидна емпирика. В историческия контекст на българската съдба, тези фалшификации се опитват да „изведат“ прабългарите като единствен фактор на развитието и просперитета на българите. За това, обаче, е необходима подмяна или унищожаване на историческо наследство, известно на цялата фундаментална хуманитаристика по света. Каквото и да бъде написано за „домашно ползуване“ в разрез с това наследство, вън от болното днес българско общество, то предизвиква единствено смях. Навън, разбира се, има сили, които биха искали да сменят идентичността на българската нация и това не е невъзможно, ако се зачеркне или фалшифицира историческото наследство. Доколко е реална подобна идея не знам – нали половин век се опитваха да ни откажат от прабългарските корени и нищо не излезе. Напротив, наследството на прабългарите в нашата култура, респективно в идентичността ни, през тези години придоби нови измерения. Неспоримите заслуги на прабългарското начало в нашите геополитически и културни постижения, обаче, днес се използват от мнозина, за да бъде отречена ролята на славяните.

Настоящото изложение е написано в духа на българската академична медиавистика, а идеята за това дойде от „разграниченията“ в изследванията на Веселин Бешевлиев и Иван Венедиков. Тяхната изключително прецизна „мярка“ определи равнището на моите пристрастия и това предизвиква особената ми отговорност.

В историята на Европа ние, българите, имаме най-важна роля и заслуга за адаптирането на славянския свят към културните традиции на великата антична цивилизация. Българските славяни първи приемат ценностната система на християнството и я предават на повечето славянски народи чрез писаното слово. Развитието на техните култури в началото върви под решителното въздействие на старобългарската християнска култура, която е славянска. Ние сме славяни, а в драматичната си и превратна история сме оцелели главно, защото сме славяни, православни славяни. Това съвсем не значи, че сме руси, украинци, белоруси, сърби, както не значи, че сме чехи, поляци или хървати. Но не значи и, че нямаме нищо общо с тях, защото в новата си история много пъти сме изпитали усещането за съпричастие, мнозина от нас го изпитват и днес.

Днешното време на големи промени вещае нови противоборства, което значи и нова легитимност. Без историческото си наследство ние няма да оцелеем, нека в това не се съмнява никой! Затова предлагам на четящите българи, които обичат Отечеството си такова, каквото е, и не защото е велико, а защото е свое, това популярно изложение за славяните в средновековна България. Надявам се, то да им бъде полезно в убеждението, че и ние имаме място, собствена роля, собствено значение в европейската история и съвремие.

Най-известните имена от различни поколения български историци са останали и остават под заглавия на трудове, засягащи славянското присъствие в българската средновековна история: Марин Дринов, Васил Златарски, Петър Мутафчиев, Иван Дуйчев, Александър Бурмов, Димитър Ангелов, Петър Петров, Васил Гюзелев, Емил Михайлов, Иван Божилов. Сред тези заглавия обаче липсва онова, което да обособи едно пълно, общо впечатление за ролята на славяните в ранната история на народа и държавата ни. Нещо повече – допреди четиридесетина години проучванията на славянската проблематика у нас се изразяваха предимно в анализа на глаголическите и кирилските писмени паметници, а за периода на езичеството приоритетът изцяло бе „предоставен“ на прабългарите. Причината за това, изглежда, е, че историческото знание винаги се изкушава да описва и изследва на първо място онези моменти от битието, които имат възлов и поради това ефектен характер. Понякога то бегло преминава покрай историческите условия на събитията, покрай причините и следствията на тяхната същност. По този начин главната роля на прабългарите при създаването на българската държава и в нейното управление предизвиква по-голям интерес и някак заема предна позиция в много от съчиненията. Славяните, които в различно време, в различна степен осигурявали социалния и стопански възход на тази държава, самоотвержено я защитавали и опазили бъдещето на народа, имат, като че ли по-малко „поклонници“ в науката... По-рядко се случва обратното – пристрастието към славяните да преувеличава тяхното значение и да им приписва приноси, които те нямат.

Немалко значение за липсата на обобщаващи съчинения има и обстоятелството, че дълго време у нас не бяха известни следите на раннославянската материална култура. Интересът към тях води своето начало от края на четиридесетте години и е свързан най-напред с името на Кръстьо Митев, а сетне и на Станчо Станчев (Ваклинов) и Живка Въжарова, която откри и представи на археологията първите раннославянски материали у нас. Това обаче стана едва през шестдесетте години и независимо от многото усилия проучванията на ранно славянската материална култура все още имат, така да се каже, разпокъсан характер. Днес с археология на ранните славяни се занимават неколцина специалисти начело със Стефка Ангелова, които създават нова концепция за разселението им в Югоизточна Европа и „обличат“ тази концепция в аргументацията на нови паметници.

Настоящият очерк няма за цел да представи нещата от гледна точка на фундаменталния академизъм, а е написан с намерението да запълни донякъде една празнина в историческата литература у нас. Той трябва да отдаде заслуженото на славяните в българската ранна средновековна история и култура при използване на проучванията предимно върху писмените извори и археологическите паметници. Това второ, допълнено и отчасти преработено издание излиза петнадесет години след първото. Новото в него е само актуализацията на изследванията, оценката остава същата и не се влияе от това, че нацията ни се е изправила пред вратите на преизподнята. Не е повлияна и от проклетия конформизъм на мнозина от съвременните българи.

На места читателят ще забележи една неравномерност на изложението – причината не е в недостатъчната изученост на материала, а в липсата на паметници, които могат да се появят и се появяват в идните години. Затова разсъжденията по един или друг проблем понякога започват със „засега“, тъй като научните постановки могат да се променят и да „застанат“ другояче от изложеното в книгата. Защото писаното има претенции да отразява най-новите постижения, а те невинаги са истина от последната инстанция.

Авторът

София, декември 2001 г.

ЧАСТ ПЪРВА

СЛАВЯНИТЕ И ВИЗАНТИЯ

ПРАРОДИНАТА

В съвременната историческа наука няма друг въпрос, по-спорен и с повече противоречиви решения от въпроса за произхода на славяните. Различни клонове на обществено-хуманитарното знание са се опитвали, опитват се и днес да дадат категоричен отговор – къде е най-старата територия, обитавана от славяните, и към коя от големите етнокултурни групи на древността са принадлежали те?

Модерното езикознание поставя вън от всякакво съмнение принадлежността на праславянския език към индоевропейската общност на езиците: германски, романски, ирански, келтски. Това означава, че преди около седем хилядолетия славяните са обитавали Централна и Северна Европа и заедно с прадедите на много други съвременни народи са говорели един и същ език. Към IV хилядолетие преди новата ера той започнал да се „разпада“, а две хилядолетия по-късно вече била обособена славянската езикова общност, за която някои учени предполагат, че отначало е била една за балти и славяни, а според други пък, балтите и славяните са се отделили успоредно, едновременно. Последвало развитието на самия славянски език. До края на I хилядолетие преди новата ера се оформила системата на езика, която го отделила от другите индоевропейски езици. До III – V в. от новата ера се извършили сериозни изменения във фонетиката и станало разделянето му на диалекти (диалектна диференциация). И накрая, към V – VII в. започнало формирането на отделни славянски езици. Според езиковите закономерности и някои общи логически съображения тази картина трябва да е съответствала на историческото и демографско развитие на славяните.

Със средствата на езикознанието се правят опити и за определяне на най-старата територия, обитавана от славяните. На картите се нанасят имената на реките и езерата, на местностите, проучват се имената на растенията, определя се кога се появили, изследва се тяхната архаичност и по гъстотата им се посочва кои са най-старите славянски територии. В тези методи има и обратни постановки. По основния славянски словен фонд се определят означения, които са били възприети от други народи и ако на дадена територия техните съответствия отсъстват, значи славяните не са били там при формирането на запаса си от думи, а са дошли по-късно. Най-добър пример в това отношение е използването на думата **бук,** която липсва в основния словен фонд на славяните, преминала е у тях от германците. От това следва, че при формирането му славяните са живеели на територия, където букът не виреел. Тук на помощ идва палеоботаниката, за да определи къде в древността не е бил разпространен букът...

Съпоставянето на изследвания от такъв характер създава значителни възможности и днес са очертани някои територии, обитавани от славяните в техния доисторически период. Славянската прародина се намирала встрани от морета, планини и степи, в горските райони на умерената зона, богата на езера и блата“ – е заключението на едно изследване. Доста разтегливо определение... така славянската прародина може да се намира на различни, често отдалечени една от друга, зони на континента, от Балтийско до Черно море.

Постиженията на езикознанието непременно имат своето място в историческите проучвания, но главната слабост на неговата методика е, че трудно се определя времето, когато са се появили едни или други имена. Така например една река, ако и да носи много старо по произход име, но то може да ѝ е било дадено и значително по-късно...

Докато езикознанието борави с понятия от пет, седем, а и повече хилядолетия, писмените исторически сведения за славяните не могат да прехвърлят даже границите на новата ера. При своята многовековна експанзия римската република, а сетне империя, се стремяла да овладее античния свят по бреговете на Средиземноморието. И чак, когато Средиземно море станало „римско езеро“, господарите на света обърнали поглед към безкрайните, покрити с гори равнини и планини на Централна и Източна Европа. Във връзка с тази експанзия, която започнала по време на тежките войни с германците, в произведенията на римските географи се появили първите писмени сведения за славяните. Автентичността им е несъмнена, но много несигурна се оказва тяхната точност, защото авторите им използвали многобройни, по-стари и от различно време трудове, които често ги подвеждали. За примерно сто, сто и петдесет години етническата карта на различни райони се променяла, а много често тя била описвана или по-точно преписвана като автентична. Освен това античните автори невинаги били посещавали местата или присъствали на събитията, за които пишели. И то не от някакви „кабинетни навици“, а защото просто не било възможно да се пресекат огромните територии, заселени с воюващи срещу Рим или помежду си племена. Затова те се задоволявали с откъслечни сведения на командири от армията, дипломати или пътуващи търговци, които били хора, разни по ум, образование и мироглед, и често носели полулегендарна информация. Общо сведенията за отдалечените от границите на Римската империя земи и техните обитатели са разпокъсани, противоречиви и доста несигурни, поради което само системният анализ може да извлече от тях рационалното зърно. В подобни случаи се използва и така нареченият ретроспективен метод, който, както личи от самото му наименование, използва дадена информация, за да обясни събития често отпреди няколко столетия. Обяснението на най-ранните писмени сведения за славяните е типично прилагане на ретроспективния метод. Използва се съчинението на Йорданес „Готика“ от VI в., където, обаче, се описват събития, станали в IV в. Оттам са известни три клона на славянската етническа общност – венеди (венети), анти и склавини. На две места в изложението си готският историк отбелязва, че тези племена имат общ корен и в старо време носели едно и също име – **„венеди“**. Наистина близо два века преди описваните от Йорданес събития трима римски автори споменават за „венеди“ в своите съчинения и това е сериозно основание да се приеме, че действително става дума за славяните през римската епоха.

През I в. от новата ера Плиний Стари в своята „Естествена история“, като описва южното крайбрежие на Балтийско море, отбелязва венедите източно от Висла. В „Географията“ си Клавдий Птолемей разполага венедите в началото на II в. от н. е. по целия „Венедски залив“, т. е. на югоизточния бряг на Балтийско море. Съчинението на третия автор – Корнелий Тацит, наречено „Германия“, е писано в I в. от н. е. Там няма указания за обитаването на венедите с конкретни географски наименования, а мястото им е определено описателно „между германците на запад и певкините на юг, сарматите на изток и фените на север“. Като се проследят внимателно териториите, на които живеели тези „съседи“, излиза, че венедите са заемали басейните на реките Припят, Западен Буг и левия бряг на Тетерев. Критичният анализ на писаното от древните автори е установил, че сигурни са само сведенията на Тацит. Плиний и Птолемей са ползвали по-стари съчинения, чиято информация, поради честите за онова време миграции, ги е подвела. За края на II и началото на III в. от н. е. сведения за венедите съдържат римските пътни карти, известни като „Певтингерови таблици“. Там една група венеди е спомената в Карпатската планина, а друга – северно от долното течение на Дунав. Навярно това е началото на славянското разселение, което още не играело съществена роля в историята на дунавските земи.

В историческите изследвания понякога има опити да се използват косвени сведения за славяните. Например в средата на V в. от н. е. византийският дипломат Максимин пил в двора на хунския владетел Атила питие, което „местните жители“ наричали „медос“. Може би тук става дума за традиционната напитка на древните славяни – медовината. Другаде се споменава един от обредите при погребението на самия Атила с наименованието „страва“ и това също се тълкува и свързва с присъствието на славяни в неговата държава.

Трудностите, които науката среща при работа с писмените извори за най-ранната история на славяните, са не по-малки и при проучването на археологическите паметници. Тук се започва даже не от IV, а чак от VI в. от н. е. Оттогава са най-ранните селища и некрополи (гробища), известни на науката като култура **Прага** или **Карчак–Житомирска** – по имената на градовете и селата, където за пръв път са открити нейните следи. Под определението „археологическа култура“ трябва да се разбира група движими и недвижими паметници на миналото: следите от селищата, укрепителните съоръжения, некрополите заедно с всички предмети или по-точно останки от предмети, които се откриват при тяхното археологическо проучване.

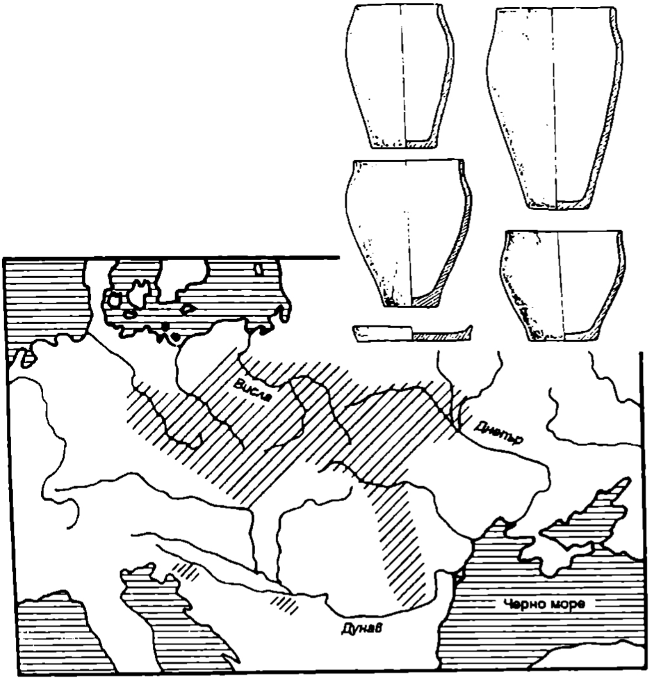

◂ Керамиката и картата на територията, заета от културата Прага или Карчак-Житомирска

Това са само паметници на материалната култура, но те отразяват в една или друга степен живия живот на миналите човешки родове. Решаващо значение за разбирането и обяснението на всяка археологическа култура има керамиката (останките от глинени съдове), а тя е най-многобройният материал, откриван при всякакви археологически разкопки. Формите, техниката и украсата на керамичните съдове понякога предоставят на науката толкова информация, колкото всички останали находки от проучването на един паметник. Всяка от известните археологически култури се обвързва с някакъв **етнос**, едно доста широко определение за група или групи от хора, обединени от общ език и култура, която като социална, езикова, културна и биологическа формация предхожда народността.

Два са сериозните аргументи за сигурното определяне на археологическата култура Прага като оставена от ранните славяни. Първо – нейните паметници, датирани категорично в VI – VII в., се откриват на територията, която според многобройни писмени и исторически извори била обитавана по това време от славяните. Второ – при проследяване на нейното развитие е безспорно установено прякото ѝ превръщане през VIII – IX в. и следващите векове в сродни култури, принадлежащи на различните славянски народи. Проследяването на тази култура в обратна посока обаче не носи очакваните резултати...

Много усилия са положени да се намерят корените на културата Прага в V и VI в. от н. е., но категорични постижения все още няма. Проучени са близо десет култури, които повече или по-малко предхождат по време ранно славянската и са разположени донякъде на територията, която тя заемала през VI в. – от Висла и Одер до Днепър и Десна и от Балтийското крайбрежие до украинската степ. В четири от тях има известни основания да се търси началото на културата Прага. На юг и изток спомената територия се заемала от **Черняховската** култура, на север и запад – от **Пшеворската**, между горните течения на Днестър и Висла – от **Прешовската**, а в средното течение на Днепър и басейна на Десна – от **Киевската**. В керамиката на всяка от тях има известен брой форми, които са могли да послужат за прототипове на формите, характерни за културата Прага. По този, пък и по много други признаци, може да се утвърждава, че едни от тези култури са „полиетнични“, т. е. в тяхното създаване и използване са участвали различни етноси в едно политическо и икономическо обединение. Например Черняховската култура била създадена на територията на готската държава и има провинциално-римски белези. Твърде е възможно нейни поданици на някои територии да са били и славяните... Нито една от тези култури обаче не доживява дори началото на V в. Те прекратяват своето съществуване през III или, в най-добрия случай, през втората половина на IV в. и досега още не може да се установи запълване на празнината от близо век и половина до началото на културата Прага. Наистина някои от паметниците на Киевската култура могат да се датират до началото на V в., но този, както и други подобни проблеми, са въпрос на допълнителни проучвания, които още не са завършили.

При проучването на всички паметници, за които има и минимална логическа възможност да се установи връзка с културата на ранните славяни, най-прецизните изследвания забелязват, че при съставянето на обща карта се проявява едно бяло петно, т е. територия, на която засега не са открити останки от живот, датирани три-четири века преди началото на културата Прага. Това бяло петно съвпада с територията, на която според някои проучвания Корнелий Тацит посочва обиталищата на венедите – т. нар. зона „на взаимния страх и ужас“. Може би на тази територия в бъдеще ще се открие праславянската култура.

Ако се погледне отстрани крайният резултат от плетеницата от догадки и доказателства, естествено е да възникне въпросът: възможно ли е отведнъж, от една несъмнено ограничена територия славяните да залеят през VI и VII в. цяла Централна и Източна Европа и да станат един от решаващите фактори за външната политика на средиземноморския гигант Византия?

В човешката история има моменти на абсолютна разруха, когато стари народи изчезват, но, от друга страна, на тяхно място се появяват нови. Етническата история има свое начало, тъй както има и своя край. Нейните процеси, като че ли са част от дарвиновата теория за борбата между видовете, но еволюционната логика не може да обясни ясно историческия път на етноса и неговите етапи. Напоследък обясненията все повече излизат от друга платформа – **теорията на**

мутагенеза. Според нея, новите явления в генетичния фонд на човечеството възникват вследствие на мутация – внезапни изменения като резултата от нови условия, на определено място и в определено време. Теорията на мутагенеза не противоречи на тази за вътрешновидовия процес на еволюция, напротив, много неща се обясняват именно с взаимодействието на природните закони, формулирани от тези два възгледа.

Оттук е възникнала и друга концепция – за т. н. пасионарност на човешките общности. **Пасионарност** – това е параметър, признак, който е следствие на мутацията и създава в самата човешка популация произволен брой хора с повишена „тяга“, стремеж към енергични действия. Те се стремят да изменят околното пространство и когато са достатъчно много, го правят. Това явление се обяснява с натрупването на биохимична енергия и нейните деривати, според много модерната днес теория за ноосферата на Вернадски.

И тъй, в историята на супер континента (Европа и Азия) има един много важен, особен процес, наричан **Велико преселение на народите**. Пасионаризмът добре обяснява причините за неговото възникване и развитие, но по-важни за нашето слово тук са резултатите и следствията. Преселението започнало през първите векове на нашата ера с движението на германските племена готи от бреговете на Балтийско море на югоизток. В причерноморските степи готите се сблъскали с хуните, които в 371–376 г. разгромили държавата им и нахлули в Източната Римска империя. Движението на хуните предизвикало продължителни етнически, демографски и социални промени, които в края на краищата преобразували целия облик на континента. По-нататък, с кратки прекъсвания, едно след друго, различни племена нападали, грабили, заселвали се и се премествали, обединявали се и се разединявали... Голяма част от тях оставили само имената и деянията си в световната история. Много малко са онези, чиито потомци имат днес своя държава и бъдеще. В грандиозния процес голяма роля играят екологически и демографски, а после и социални фактори. Всеки етнос, намерил благоприятни условия за обитаване, бързо се устройвал за уседнал живот и започвал да увеличава своята численост. При онази производителност на човешкия труд у т. нар. „варвари“ – подсечно-огневата обработка на почвата за земеделците и екстензивното скотовъдство за номадите – една-две неплодородни години довеждали глад и тогава се появявали „излишни“ членове на обществото. Етнокултурният масив се разпадал, разделял се на големи групи, които образували нови клонове, и те започвали да търсят други земи за обитаване. Нямали особен избор – трябвало да унищожат своите съседи или да бъдат унищожени самите те. Рядко се случвало друго – понякога имало свободни пусти територии, които бързо и без трудности приемали пришълците. Твърде променлива била съдбата на хората и техните общества във Великото преселение на народите. Под напора на един етнос започвала, така да се каже, демографска верижна реакция. Понякога слаби групи от различни етноси оцелявали и се умножавали, друг път силни обединения били разгромявани и изтребвани до крак. Славяните обаче се оказали достатъчно устойчиви, защото, независимо от стълкновенията с могъщите си врагове – готи, авари и византийци – те не само оцелели, но и вече заемали все по-обширни територии. Тяхното успешно придвижване и разселване лавинообразно увеличавало броя на членовете на обществото. Затова много често византийските писатели от VI и VII в. подчертават тяхната многочисленост, достатъчна за новите големи цели, които поставяла историята.

Към началото на VI в. славянските племена и родове трайно и плътно населили широките равнини и левия бряг на долното течение на Дунава. Тук те били изложени на ударите на различни конни номадски групи – традиционните врагове на земеделските народи, но нищо не било в състояние да спре стремежа им към земите около бреговете на топлите морета с техния мек климат и плодородни почви и най-сетне с техните културни постижения. Тези земи обаче владеел главният враг на всички „варвари“ – Източната Римска империя или, както е останала в световната историческа наука, Византия. Защото тя създавала най-високата за времето си култура с господството над тези именно земи...

На съвременното историческо дирене са известни имената на много византийски хронисти, някои от които са преки очевидци на славянските походи и заселването на юг от Дунава: Прокопий Кесарийски, Менандър Протектор, Йоан Малала, Йоан Ефески, Михаил Сирийски, Теофилакт Симоката. Едно много важно за ранната история на славяните съчинение се приписва на император Маврикий (582–602), макар че това авторство е доста съмнително. Друг писмен извор, който се занимава главно със славянските нападения срещу Солун, е „Деянията на Свети Димитър Солунски“. На внимателно и критично използване на тези извори и на резултатите от археологическите проучвания дължим днешните си познания за историята и културата на раннославянското общество.

МИРЪТ

Историческите извори описват не само разселението на славяните, не само техните безчислени нападения срещу земите на империята. В някои случаи, макар и оскъдно, те се спират на външния им вид: „Всички са снажни и извънредно силни. Телата им не са премного бели, нито косите им са светлоруси, но и никак не клонят към тъмния цвят, а всички са възчервени“ (Прокопий Кесарийски, „История на войните“). Друг път се отбелязват техните нравствени качества: „Те са свободолюбиви и по никакъв начин не се оставят да бъдат поробени или управлявани, особено в собствената им страна...“ (Псевдомаврикий, „Стратегикон“). По същия лаконичен начин тези автори съобщават за нещо поважно – бита на славяните: „Пръснати далеч едни от други, всички те живеят в бедни колиби и много често променят своите селища“ или „Те живеят в гори, реки, блата и непребродими езера. Правят много изходи на своите жилища, поради различните опасности, които обикновено ги сполетяват... Имат множество всякакви домашни животни и храни, наредени на кръстци – най-вече просо и жито...“ А какво представя срещу тези кратки редове археологията? За да се опише всичко, което днес знаем за живота на ранните славяни, е необходимо подробно изложение и разгърнато обяснение на резултатите от дългогодишни разкопки. Всъщност това е пълно „етнографско“ описание на културата Прага – раннославянската култура – такава, каквато е била през VI и VII в. Разкопките предоставят една твърде малка част от действително съществувалото. Древните народи са използвали в своя бит повече вещи от нетрайни материали. Металите са били малко, скъпи и са служели главно там, където не е можело без тях – за направата на оръжия и оръдия на труда. Затова използването на резултатите от археологическите проучвания в историята изисква задълбочена и търпелива работа при развито, но дисциплинирано въображение...

Останките от славянските селища показват, че писаното от Прокопий Кесарийски и Псевдомаврикий в общи линии отговаря на истината. Славяните се заселвали по надзаливните тераси на реки, блата, езера. Ясна представа за тази природна среда може да се добие при дунавските блата край днешните села Гарван, Попина и Сребърна, Силистренски окръг. Там, между леко хълмистите брегове, плискат плитките води на дунавските разливи, обрасли с високи камъни. По бреговете дървета и храсти скриват от погледа всяко движение... По тези скатове са открити първите у нас раннославянски селища. Те наистина били малки – осем-десет, понякога повече малки жилища, пръснати без всякакъв ред върху площ от няколко декара. Такива селища се редували на близко разстояние едно от друго по бреговете на цялото блато или езеро, с каквито били покрити навремето низината по левия, пък и отчасти равнината по дес-

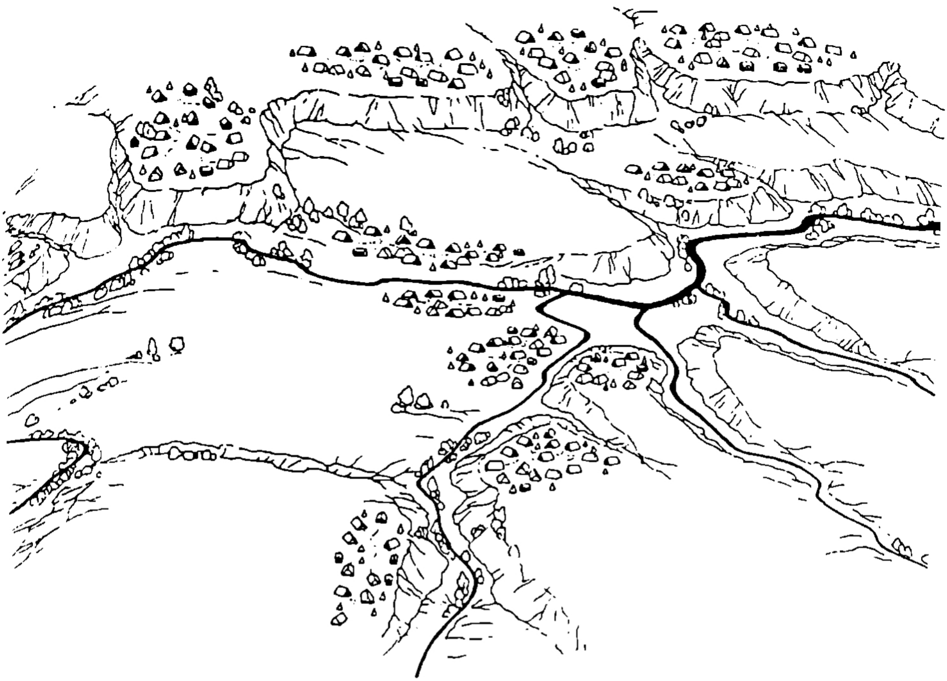

▲ Графична панорама на раннославянски селища в Източноевропейската (Руската) равнина

ния бряг на Дунава. Тези селища не са укрепявани със землени или дървени съоръжения, защото нямали нужда от защита. Щом се появял враг, обитателите им вземали най-ценното от оскъдното си имущество и изчезвали в крайбрежните гори или из високите тръстики. Най-често пострадвали двe-три селища, които с общи усилия били възстановявани за няколко дни. Групираните в „гнезда“ малки раннославянски селища отразяват социалната структура на тяхното общество: в едно селище живеело патриархалното семейство, а гнездото от селища обединявало рода.

Жилищата на славяните през VI – VII в. имали много непретенциозен вид. Строежът започвал с изкопаването на четириъгълна яма, често с доста неправилна форма. Големината невинаги била една и съща – дълбока метър-метър и половина, ямата заемала площ от десет, петнадесет, а понякога и двадесет квадратни метра. В четирите ъгъла или в средата на стените забивали вертикални греди, които се показвали на около метър над околния терен. Те носели четириъгълна рама и върху нея се спускал до земята двускат или пирамидален покрив от дървета. Върху дърветата натрупвали снопчета камъш, а върху тях пласт пръст, покрит с чимове. Понякога стените на ямата били облицовани с дървени талпи или с обмазан с глина плет. По-често полагали обмазката направо върху пръстта. Тук трябва да „поправим“ византиеца Псевдомаврикий... Археологията със сигурност е устано-

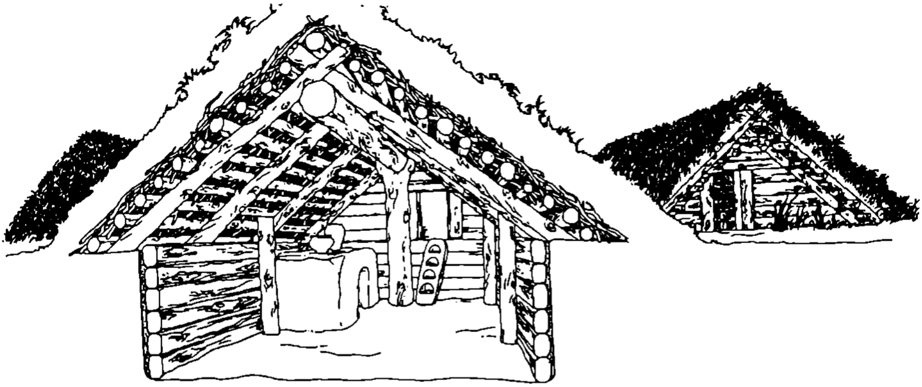

⮙ Реконструкция на раннославянски жилища с интериор

вила, че славянските жилища имали един, а не много изходи. Така само се сторило на изненаданите византийци, когато славяните бързо напускали своите жилища и бързо се завръщали в тях, бранейки общото си обиталище. Големината и устройството на раннославянските селища не подсказват нещо, което да отличава едни обитатели от други. Не се откриват жилища на такива членове на обществото, които по своя бит стояли по-високо от останалите техни съплеменници. Това заключение на археологията е много важно за характеристиката на раннославянското общество и означава, че действително споменаваните от византийските писатели славянски князе били обикновени негови членове, издигнати, все още, само за военни предводители на племената.

Раннославянското жилище се отоплявало от пещ, изградена от споени с глина ломени камъни в единия от прилежащите на северната или западната стена ъгли. За не особено обширното жилище тя била твърде голяма – дълга около метър и широка близо осемдесет сантиметра. Нямала комин, димът излизал през сводестия ѝ отвор и оттам през вратата (жилищата нямали и прозорци) навън. По-рядко, вместо да зидат от камък, изкопавали пещта в здравия бряг на жилището. В примитивния бит зиданата пещ била много практична, защото с дебелите си стени от камък и глина акумулирала през деня много топлина, която през нощта изпускала, и така без особени грижи на стопанина отоплявала жилището през цялото денонощие. На пръв поглед изглежда, че славяните приготвяли храната си в самите пещи – изпичали хляб, месо, риба. Това ставало обаче не толкова вътре в пещите, колкото пред тях. За да не се напукват подовете им, полагали замазка от глина върху подложка от ситни речни камъни. Тази замазка продължавала и пред устието на пещта и образувала малка площадка, върху която славянката изтегляла жарта и в нея приготвяла храната на семейството. Пред някои от пещите правели глинени или изрязвали от здравата земя на пода т. н. „подници“ с четириъгълна форма, в които се изтегляла жарта. По пещта и край подницата били наредени гърнетата и тавичките, дървените хавани стояли по-встрани... въобще тук било царството на домакинята и на божествата, покровители на домашното огнище. Възможно е покривите на жилищата да са имали димоход – комин, изплетен от тънки върбови пръчки и измазан с глина. Землянки с подобни комини са използвани в някои от западнобългарските краища чак до края на XIX в.

Вижда се, че раннославянското жилище нито било обширно, нито, в някакъв близо до съвременния смисъл, удобно. Напротив, то било тясно, с оскъден домашен инвентар. Но славянското семейство се задържало там само в студените зимни дни, в студените зимни нощи, когато всички спели върху тръстикови рогозки на пода, заемайки цялата землянка. Останалото време животът кипял вън сред природата. Не напразно Прокопай Кесарийски пише: „И те... водят суров живот и са напълно небрежни към себе си...“, а Псевдомаврикий уточнява: „Те са... издръжливи, понасят леко и жега, и студ, и дъжд, и телесна голота, и недостиг на храна...“.

Жилищата в селището били разположени без всякакъв ред, обърнати с входовете си на юг или изток. Дворове в днешния смисъл на думата нямали. Стопанските постройки вероятно били обикновени навеси със стени от измазан плет и от тях археологията въобще не открива следи, като се изключат късовете мазилка с отпечатъци от пръти.

Четенето и тълкуването на историческите извори, добиването и обяснението на археологическите материали не могат да представят славянското облекло от VI – VII в. Прокопий Кесарийски съобщава, че мъжете носели широки гащи... Само толкова! Много етнографи се опитват да създадат някакво впечатление за облеклото на ранните славяни по традиционното облекло на славянските народи днес. Но първообразите са толкова далече във времето, а измененията така големи, че каквато и да е позната ретроспекция едва ли ще помогне. Сигурно

Раннославянски палчати фибули от Източноевропейската равнина

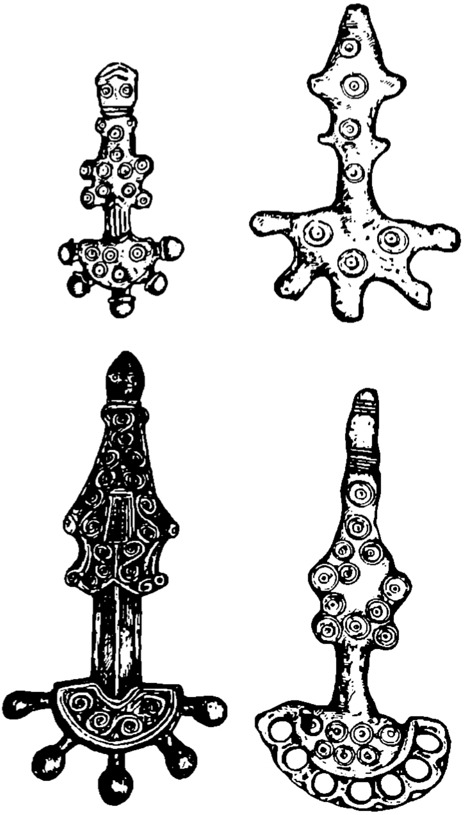

е, че славяните сеели и обработвали лен и коноп, че ги оцветявали със земни и растителни бои. Но каква била кройката на дрехите, освен широките гащи и простата препасана риза „рубаха“, не може да се разбере. Несъмнено и облеклото било просто, непретенциозно като самия им живот. По-малко от растителните влакна славяните използвали вълната, но пък повече от нея кожата за направата на дрехи. От облеклото на славянката са останали т. нар. „палчати“ или „лъчеви“ фибули. Техните първообрази произхождат от провинциалната римска култура, но у славяните са много изменени. Вместо човешки и животински образи те носят само геометричен орнамент или в силует се отделя някоя птича глава. Направени от бронз и сребро, тези фибули служели за закопчаването на някаква риза или може би наметало. Понеже са много характерна находка за раннославянските селища, някои от славистите ги смятат за най-достоверния етнически атрибут на техните обитатели. При подобни случаи обаче трябва да се има предвид обстоятелството, че разпространението на някакъв накит, гарнитура в облеклото, съвсем не значи произход и производство в дадена етнокултурна среда. Палчатите фибули имат най-вероятно германски произход, от където са проникнали сред славяните и стоят в употреба сравнително кратко време, после изчезват, без да оставят следа в техния традиционен костюм.

Още Тацит в своята „Германия“ съобщава, че славяните „ходят пеша“ и по този начин ги отделя от номадите, които яздели коне и се препитавали главно с отглеждането на добитък. У Псевдомаврикий за поминъка на ранните славяни четем: „Имат множество всякакви домашни животни и храни, наредени на кръстци – най-вече просо и жито.“ Без съмнение ранните славяни били земеделци, живеели от обработката на земята, а скотовъдството било допълнителният им поминък. Били в един твърде ранен стадий от въздействието на човека върху земята – така нареченото **подсечно – огнево** земеделие. Използвала се горска земя – подсичали дърветата или обелвали кората им, за да изсъхнат, после ги опожарявали и в още топлата пепел хвърляли семената. Понякога, след засяването, разчопляли горния слой на почвата със „соха“, примитивно земеделско оръдие, с което работели двама души – единият държал ръчката, другият теглел два ремъка, по-често ремъците теглел добитък. Понякога даже не използвали сохата, а направо бранували засятото с няколко свързани елови върха. При тази обработка тънките горски почви давали първата година много добра за времето си реколта, доста зърно можело да се получи и през втората година, но след това

Соха, реконструкция по древен руски ръкопис

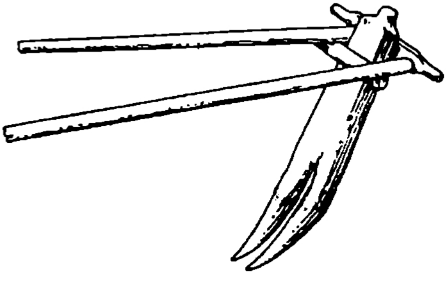

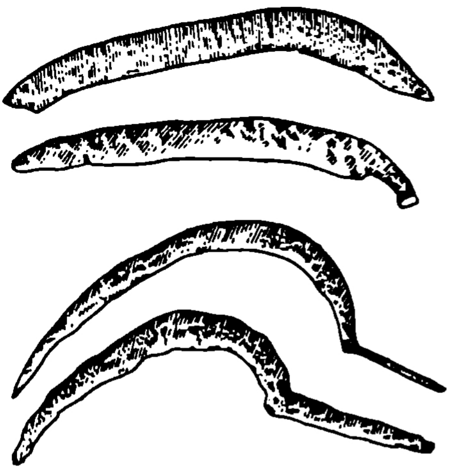

⮝ Раннославянски коси и сърпове

добивът бил толкова слаб, че изоставяли нивата и започвали обработката на друг горски участък. Разбира се, долнодунавската почвена зона предоставяла несравнимо по-добри условия – тук земята давала добри реколти до шестата-седмата година. Подсечно-огневото земеделие изисквало огромни усилия, които влагала цялата родова община. Реколтата събирали със сърпове, малки и слабо извити. Ожънатото връзвали на снопи и нареждали на кръстци, за които пишат ранновизантийските хронисти. Използвали се и доста къси „гърбави“ коси, които сигурно служели и за събиране на зърнените посеви, и за събиране на трева. Други селскостопански сечива при разкопки на раннославянски паметници не са откривани и това означава, че ще трябва да са били от дърво, което не се е запазило в земята – лопати, бухалки за очукване на зърното и т. н. Иначе не може и да бъде. А какъв вид са имали, вероятно никога не ще узнаем. Славяните сеели пшеница, ечемик, просо, различни зеленчуци. Зърното съхранявали в ями или по-често в плетени кошове.

При подсечно-огневото земеделие се разчитало не само на основния поминък, но и на някои допълнителни възможности за препитание – най-вече на скотовъдството, после на рибопова и лова, събирането на диви плодове. Научната обработка на костния материал от разкопките на раннославянските паметници показва, че наймного били отглеждани едрият рогат добитък и свинете, по-малко овце и кози и съвсем малко коне. Ловът на диви животни – едри и дребни, се определял от климатичния пояс, в който били разположени селищата. По-голямо значение за ранните славяни обаче имал риболовът, речният риболов, където те били с дълбоки и здрави традиции. Сред костите, открити в техните селища, се отделят сравнително многобройни и едри прешлени от различни риби (костите на дребните риби не се запазват) – есетра, щука, сом. Не са намерени метални куки от въдици, няма и останки от мрежи, но затова пък се срещат тежести, които се окачвали в долния край, за да приберат мрежата плътно към дъното. Византийските исторически извори неведнъж споменават славянските лодки-еднодръвки, които им служели и в мир, и в бой. Те били, както личи от наименованието, издълбавани от един ствол на дъбово дърво. Такива лодки са намерени във Варненското езеро, в блатото при село Скалак, Бургаско, съвсем скоро и в Созопол. Дали обаче са от раннославянския период, е трудно да се определи, понеже няма датиращи материали. По-вероятно е, ако

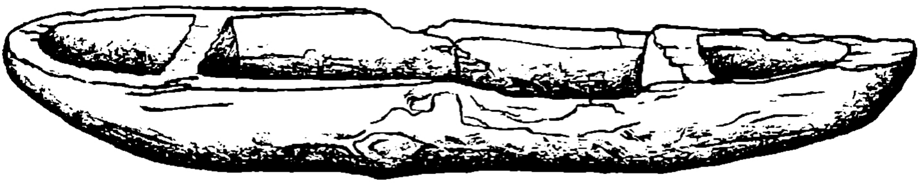

Еднодръвка, открита във Варненското езеро

съдим по сходните форми с раннославянски еднодръвки, открити в Чехословакия, раннославянска да е еднодръвката от Варненското езеро.

Оръдията на труда, оръжията и разни други вещи, необходими в бита, всеки славянин правил сам за себе си. През VI и донякъде през VII в. занаятите не били познати на славянското общество в икономическия смисъл на думата. Това означава, че в него нямало хора, които да произвеждат битови вещи за натурална и още по-малко за парична размяна. Славянинът сам построявал своя дом, сам иззиждал неговата пещ, сам правел сохата и лъка си, сам със своите синове и сродници дълбаел лодката си, сам плетял своите мрежи и кошове за риба. Славянката сама предяла, тъчала, шиела дрехите на семейството. От тази дейност, от това „семейно занаятчийство“ до нас са достигнали само в няколко случая универсалното оръдие на труда, което, впрочем, било и универсално оръжие – брадвата, керамичните прешлени, подницата пред пещта и керамичните съдове, същите, чиито останки днес са най-сигурният белег за славянското присъствие в един или друг район на Централна и Източна Европа. Все още не било възприето и използвано грънчарското колело и то не защото останало непознато, а защото развитието на обществото не изисквало на този етап неговото въвеждане. Изкопавали и омесвали глината, примесвали я с промит кварцов пясък и пак я месели. После около дебело кръгче глина, което служело за дъно, спираловидно налепвали тясна лента. Получавала се форма, подобна на преобърнат пресечен конус, от която с дланите на ръцете, притискайки глината едновременно отвън и отвътре, извивали плещите, шийката, устието на съда – получавал се типичният за керамиката „Прага“ силует. Освен гърнета, славяните правели и тавички, налепвайки само една лента около доста голям кръг. Гърнетата и тавичките се опалвали обикновено на открит огън. Използвали се по всяка вероятност не особено дълго – керамиката била дебелостенна, но поради ръчната обработка и ниската температура на опалване – доста слаба. Затова и при разкопките в селищата почти не се намират цели керамични съдове. Грижа на стопанката било и приготвянето на храната. Освен печеното и вареното месо, вареното зърно, печали хляб от брашно, в което влизали всички съставки на зърното. Брашното получавали от стриването на зърната между два плоски камъка, но заедно с тях се използвали и бързо ги заменили ръчните мелници – хромелите. Те представлявали два плоски кръгли камъка с диаметър 40–50, а и повече сантиметра, с дупка в средата, сложени един върху друг. Долният камък бил неподвижен, а горният се въртял около дървена ос ръчно, посредством вертикално закрепена в единия му край дръжка. Оста била поставена така, че да има луфт, в който сипвали зърното – оттам то попадало между двата камъка и се смилало, а брашното падало по периферията, откъдето го събирали.

Единственият занаят, обособен в славянското стопанство, бил добивът и обработката на металите, за което се изисквала специализация на трудовия процес и висока квалификация, вероятно предавани от поколение на поколение в определени родове. Добивът на желязо бил организиран около местата, където суровината с използваната за тази цел лимонитна руда излизала на самата повърхност на земята. Това обаче се случвало много рядко, а по-често били използвани блатни руди – утайки от размити в геологични времена находища. Единственият раннославянски металургичен център засега е открит при с. Зимно в Западна Украйна. Пещите за преработка на руда там били два типа. Едните, които се наричат с професионалния термин агломерационни, служели за първична преработка на рудата, за нейното обогатяване. Те били кръгли, с диаметър около 1,5 м. и към 1,80 – 2 метра високи. В тях се отделяли грубите примеси от рудата. Действително „възстановяване“ на желязото от железния

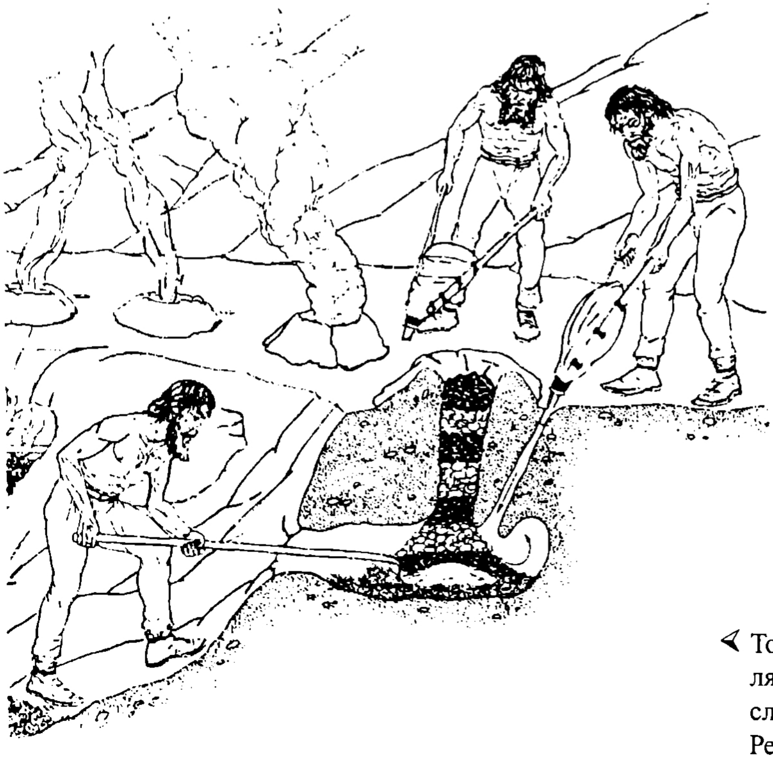

∢ Топене на желязна руда у славяните. Реконструкция.

окис ставало в други пещи, които били малки – с диаметър 0,40 и височина около 0,70 м. Долу били малко по-широки, отколкото горе. При някои дъното било наклонено към устието, а при други – изпъквало, за да се оттича желязото в образувалия се по края улей. Рудата зареждали на пластове – ред руда, ред дървени въглища и я загрявали, като вкарвали въздух с духала през кръгли сопла от огнеупорна глина. С огнеупорна глина били обмазани отвътре и вкопаните в земята или глинобитни пещи. Получавало се желязо със значителен примес от шлака, която формували в кръгли или паралелепипедни форми, наречени крици. Този „полуфабрикат“ се разнасял по селищата и се разменял срещу зърно, добитък, облекло, т. е. всичко, от което се нуждаели железодобивниците. А ковачите, които преработвали желязото в сечива, оръжия и инструменти, купували криците. За да се получи обаче чисто ковко желязо, било необходимо да се отдели останалата в него шлака. Нагрявали крицата до червено, биели я с тежък чук, отново я нагрявали и пак удряли с чука... и така – до отделянето на всичката шлака. Едни от ковачите работели заедно с железодобивниците. Други, обаче, в известен смисъл били „скитащи“ занаятчии, които обслужвали не едно, а няколко селища. Те се преселвали, всеки в различно селище, на една неголяма територия, поправяли и изработвали сечивата и оръжията, а после отивали другаде. Иначе, поради малобройните жители на раннославянското селище, те не биха могли да се прехранват. Ковачът имал особено обществено положение. Неговото близко „познанство“ с ценния метал, тайните на обработката му и даже зрителното впечатление от обстановката, в която работел, му създавали име и авторитет на човек, общуващ със свръхестествени сили. Както и много други народи, славяните създали за ковача многобройни митове и даже образи, чийто смисъл бил омилостивяване на носителите на висшето знание и свръхестествените сили. Традицията да се приписват на ковача необикновени способности пронизва цялата история на славянските народи чак до ново време.

Обработката на цветните метали заемала твърде малко място в ранното славянско стопанство. През VI – VII в. славяните населявали територии, твърде бедни на суровини за медни, бронзови и сребърни изделия. Там, където все пак се срещали, добивът и

Тигли за топене на цветни метали от раннославянските производствени центрове Зимно, Пастирское, Титчиха.

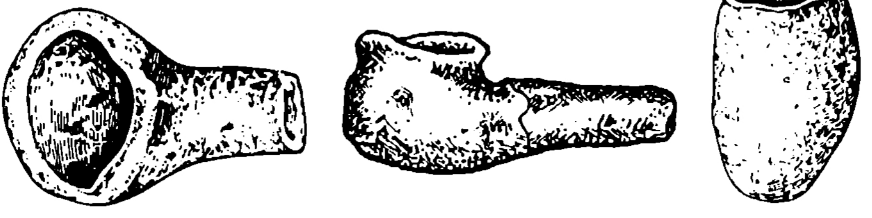

производството им не били особено високо развити. Пак при село Зимно в Украйна са открити следи от обработката на мед и получаването на бронз – малки съдчета от огнеупорна глина, наречени тигли, в които се топели и смесвали металите. Подобен занаятчийски център е проучен при село Пастирское, пак в Украйна. В неговите културни напластявания се откриват, както раннославянска, направена на ръка керамика, така и сиво-лъскави гърнета, подобни на тези, които донасят на долния Дунав прабългарите. Цветните метали били обработвани от скитащи занаятчии. Произведенията си – дребни бронзови и сребърни украшения – те леели във форми от шиферен камък. С по-изискана форма и украса и с по-голямо майсторство са изработени споменатите вече палчати фибули. Значителна част от изделията от цветни метали, откривани в славянските селища, са попаднали там отвън – по търговски пътища или като плячка от военните походи. Впрочем, колективни находки на ранни славянски накити от скъпи метали досега не са открити на Долния Дунав и причината за това, е добре обяснена от следния пасаж на Псевдомаврикий: „Заравят на тайно място необходимите си вещи, не държат на открито нищо излишно...“ Тези тайни места, изглежда, са били избирани извън селищата и затова разкопките не откриват подобни находища.

В археологическата култура на славяните анти обаче такива съкровища има, известни по общото название групата Мартиновка. Наречени са така по името на село Мартиновка, близо до град Канев в Украйна, където е открито още в началото на XX век. От близо сто години насам вече са известни повече от двадесет такива съкровища, които съдържат предимно накити от сребро, често позлатени. Гарнитурите за колани представляват варианти на византийските комплекти от VI–VII в, каквито се намират от Долния Дунав чак до Италия. Има масивни гривни, спираловидни наушници, антропоморфни и палчати (лъчеви) обеци, вити торкви. Особено характерни са т. н. пастирски обеци (по името на друго съкровище от същата група) – долната част на кръжилото им има луновидна форма, на която виси звездовиден пандантив. Те също произхождат от един вид ранновизантийски обеци, но представят много широк кръг варианти. Особено оригинални са плоските фигурки на танцуващи мъже и бягащи хищни животни, стилизирани в оригинален стил. Укриването на тази съкровища може да се обясни само с някакво геополитическо сътресение на територията на антите в басейна на река Днепър, която разрушила тогавашната етнокултурна структура на района. Най-вероятно това е пропадането на Велика България движението на прабългарите, с които на юг тръгнали и много славяни. Така или иначе, производството на тези типове вещи било прекратено завинаги и на Долния Дунав не било възстановено повече. Какво от всичко това е проникнало Европейския Югоизток? Малка част от обеците Пастирски тип и палчатите (лъчевите) фибули, отделни единични накрайници за колани. Известна е дори една фигура на танцуващо човече, намерена някъде в Добруджа, която смесва чертите

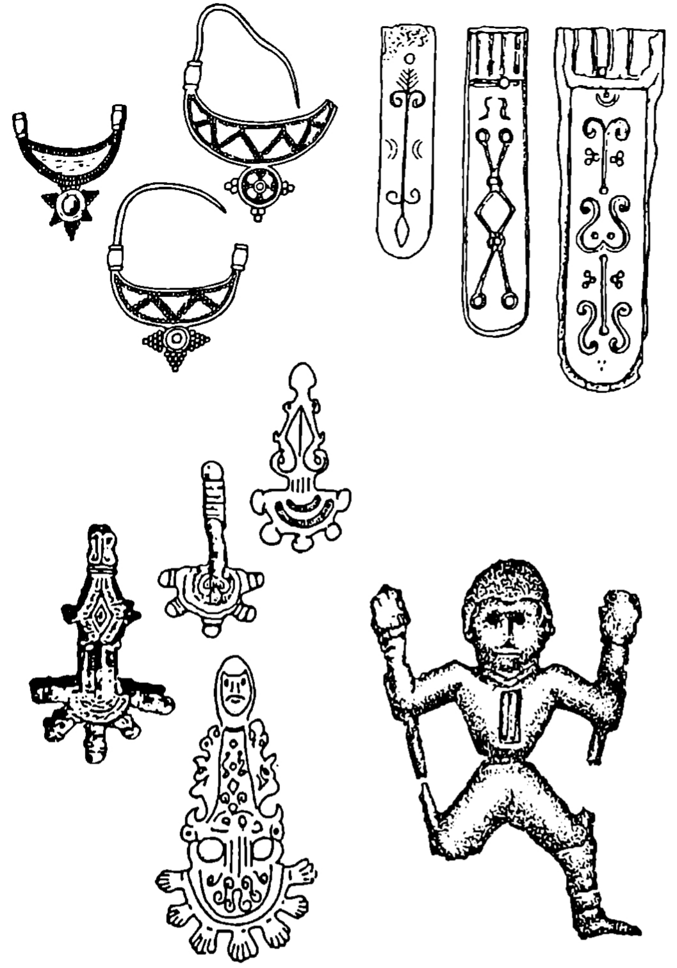

Пастирски тип обеци, палчати фибули, накрайници за колани от България. „Танцуващото“ човече от Добруджа

на мартиновските и на известните „уродливи“ фигурки, разпространявани в степта от прабългарите. В старобългарската култура чак до началото на XI в. обаче се произвеждат и разпространяват само обеците. Тук те се умножили, разнообразили и заедно с други типове обеци диктували модата на най-популярните накити в художествената култура на старите българи. Носени били и от славяните, и от прабългарите, особено в християнския период, когато изравняването на етнокултурното пространство твърде напреднало.

Изследвайки съкровищата от групата „Мартиновка“ не може да не забележим, че обковите за колани, изпълнени от сребро или бронз, които се срещат в тях имат подобия в единичните гробове от т. н. група „Сивашовка“. Тази гробове се откриват на Кримския полуостров, по източното и западно крайбрежие на Азовско море, по-малко в поречието на Дон и отчасти средна Волга. В последно време много изследователи смятат, че това са гробове на прабългари – поданици на хан Кубрат. От което пък следва, че това е друго материално свидетелство за културното взаимодействие между славяни и прабългари преди образуване на българското ханство на Долния Дунав.

Останките от метални вещи в ранно славянските селища наистина са твърде малко и причините за това се крият най-напред в продължителния период на разселението, а после и в архаичната, лесно ранима, обществена структура, в която материалното бързо се разрушава. От VIII – IX в. нататък се увеличават железните сечива и оръжията, започва въвеждането на грънчарския кръг, бързо се увеличават изделията от цветни метали. Тези процеси били, повече или по-малко, интензивни, в зависимост от различните обстоятелства, на първо място от устойчивия начин на живот. Българските славяни обаче, по силата на други обстоятелства, имали друг път на развитие.

Архаичният характер на бита и материалната култура създавал и архаично духовно съдържание на раннославянското общество. Историческите корени на раннославянското езичество се намират дълбоко във формирането на човека като биологична и социална единица в природата и обществото. Общото за всички езически религии е, че появата на вяра в свръхестественото представлява резултат от опитите, от усилията на човека да обясни природата и нейното движение, да открие силите, които го предизвикват и управляват, и най-сетне да им въздейства с всички средства в своя полза. С примитивното си мислене той населил целия обкръжаващ го свят с въображаеми същества, обожествявал живата и мъртвата природа – ония нейни явления, които досягали емоционалната му динамика. Така се появили култове към природните феномени – самотни хълмове, скали, дървета, към реки и езера, към природните явления, които сами по себе си предизвиквали обожествяване... появили се култове към растения и животни, главно свързани с възпроизводството в природата и оттам с поминъка. Езическите суеверия не застивали в своите първични форми, а представлявали една непрекъсната, развиваща се система от взаимосвързани религиозни стойности, която с развитието на обществото напред се „самоорганизирала“, избистряла се в пантеон от богове, надарени с различни функции според природната и човешката дейност.

Сравнително многобройните исторически сведения за разселението на славяните съдържат само един, и то доста кратък пасаж за тяхната религия. Негов автор е вече познатият ни Прокопий Кесарийски: „Така те смятат, че само един бог – създателят на мълнията, е единствен господар на всички и му принасят в жертва волове и всякакви други животни... При все това почитат и реки, и нимфи, и други някои божества, като именно при тези жертвоприношения вършат гадания.“ Обидно малко е написал този християнин, може би, защото невероятно чуждо и неразбираемо му било всяко едно от многобройните варварски езичества. При все това в текста има доста информация: „създателят на мълнията“ – това несъмнено е известният от езичеството на всички славянски народи Перун (Пярун, Перкун, Пиорун) – общо индоевропейско божество на небесния гръм, с много разностранни функции, главната от които е владеенето на природните стихии. Още в индоевропейската традиция Перун имал и „задължението“ да покровителства отиващите на война. Многобройните ретроспективни аналитични изследвания са установили, че в основата на култа към Перун лежи мит за борба между повелителя на небето и неговия земен враг, при чиято последна битка се освобождават небесните води и започва дъждът на плодородието. И тази, така да се каже, схема е обща за много земеделски народи с индоевропейски произход. Докъде е стигнало развитието на Перуновия култ през VI – VII в., обаче, не може да се проследи нито по писмени извори, нито по археологически паметници. Щом Прокопий го споменава като „един бог“, трябва да се приеме, че по това време той бил вече **персонифициран**, което означава, че е бил въобразяван като личност. В какъв образ обаче?

Според общите закономерности в развитието на езическите религии следващият персонификацията етап от „усъвършенстването“ на божествата е **антропоморфизацията**, т. е. очовечаването, приемането на човешки лик! И наистина руският летопис „Повест за отминалите години“ съобщава, че в светилището на Владимир в Киев били въздигнати дървени статуи на славянските езически богове и сред тях бил и Перун – със сребърна глава и златни мустаци. Това е сигурно свидетелство за оформен пантеон и пълна антропоморфизация поне на „държавните“ божества. Но от VII до X век има цели 300 години, през които славянският пантеон е претърпял значителни изменения и никаква ретроспекция не е в състояние да изясни ранните етапи от развитието му. Обикновено тези етапи отразяват общественото развитие, а пантеонът в общи линии се формира като подобие на обществената организация. Трябва да се мисли и приеме, че през VI – VII в., времето на ранната военна демокрация, когато князът получил своето първенствуващо място, боговете са били вече отчасти персонифицирани, а може би е започнала и антропоморфизацията им... Може би в различни райони на славянския свят смътно се чувствал, появявал се във въображението човешкият образ на боговете (макар, едва ли повсеместно), общо формиране на пантеон с йерархия и ясни функции. Впрочем съобщението за жертвоприношения на волове и други животни подсказва доста развита обредност, която запазила целостта си дори в условията на разселението. Успоредно с развитието на божествените персонажи у разселващите се славяни живеели и най-ранните по произход суеверия, вярванията в „реки и нимфи“. Това сведение е извънредно интересно, защото сочи двете страни на едно и също нещо: култа към реките и тяхната персонификация. Терминът „нимфи“ (на гръцки „нимфа“ означава младо момиче) в античната езическа религия на древните елини обозначава женски здравеносни божества, чийто главен атрибут е водата. С него Прокопий назовал речните и блатни божества на славяните, макар че техните функции били доста различни от тези на нимфите. Впрочем, реките и езерата вероятно само в някои случаи получавали персонифициран израз. Обикновено тяхната свръхестественост била „мислена“ и възприемана като цяло. По-нататък Прокопий споменава и други божества. По писмени извори от различно време и в различни славянски страни се знаят освен Перун, още и Велес, Сварог, Сварожич, Дажбог, Ярило, Мокош, Марена, Свентовит, Радгост и други божества. От тези имена в българската народна култура и език са известни само Перун, Велес и Сварог. Перуновото име носи едно нежно цвете с чудесен аромат – перуниката (ирис германика), което в нашия климатичен пояс цъфти през май и юни, месеците на пролетните гръмотевични бури. Освен това Перун, Перун град, Перущица, Пирин са имената на възвишения, крепост, съвременен град и най-сетне на високата и необикновено величествена планина, възпята така вдъхновено в българския фолклор. Името на древното славянско божество Велес (Волос) носи български средновековен град на р. Вардар, който днес се намира в Република Македония. В индоевропейската митология Велес е земният противник на Перун, представян в най-древните предания като змей. Неизвестни митологически нишки го свързват със съзвездието Плеяди, наричано затова у нас „Власците“. Името на Сварог е изрязано на дъното на керамична купа, открита при разкопките на Царевец във Велико Търново. Тази находка има особено значение, като се вземе предвид, че самата купа е датирана в XII в. – време, когато ортодоксалното християнство в България достига върха на своето могъщество. Дали с този надпис е обозначено пряко, все още живо в съзнанието на българите славянското езическо божество на слънчевия диск, или това е име на някой търновски гражданин, чиито родители са го предпочели пред имената на християнските светци, няма особено значение за общите изводи... Самото му присъствие е достатъчно красноречиво не само за почитането на Сварог от българските славяни, но и за силата и устойчивостта на неговия култ на Долния Дунав. Изследванията на етнографи, фолклористи и езиковеди върху народните култури на съвременните славяни са установили много домашни култове и обреди, чиито корени идват от ранното славянско езичество. Сигурно е, че голяма част от най-популярните религиозни празници имат езическа същност и характер. Какъв е бил техният първообраз през VI – VII в. обаче, едва ли може да се узнае.

Археологическите проучвания на славянските паметници от VI – VII в. досега не са намерили нещо, с което да допълнят знанията от изследването на историческите извори, епоса, фолклора и митологията на славянските народи за тяхната ранна езическа религия. За светилища едва ли може да се говори, но култови места сигурно е имало. Те вероятно са били устройвани встрани от групите селища и затова е трудно да се открият. Не са запазени от това време и идоли, амулети и прочие култови вещи. Археологическите паметници на славянското езичество, открити и проучени досега, датират от VIII в. нататък. Само в Западна Украйна е разкопана правоъгълна площадка, покрита с плочести камъни, със следи от вечен огън на източния край и многобройни останки от керамични съдове и кости в насипа върху нея. Тя се датира в VI – VII в. и се обяснява като светилище или по-точно като култово място.

Други, много по-сигурни сведения за духовния живот на ранните славяни предоставят техните некрополи (гробища). В погребалните обреди са отразени много от представите на древните за заобикалящия ги свят и се долавят наивните им, плахи опити да му въздействат. За погребалния обред на ранните славяни има само един-единствен писмен исторически извор. В „Слово за аваро-славянската обсада на Цариград през 626 г." на Теодор Синкел четем: „Защото толкова много трупове имаше на всяко място на стената и така непрестанно падаха неприятелите, че варварите повече не успяваха да изтеглят и **изгорят** падналите." Наистина ранно славянските некрополи съдържат само гробове, в които се намират урни със силно прегорели човешки кости. Трупоизгарянето е прилагано от много етнокултурни групи и народи още в най-дълбока древност и е започнало с развитието на култа **слънце – огън**. Желанието на примитивното общество (човек) да се отърве от мъртвото тяло на своя сродник се сблъсква с привързаността към него. Изгарянето на трупа в огъня всъщност разрешавало тази дилема, защото вярата в пречистващата сила на необикновеното природно явление била предпоставка за едно възраждане на душата и даже за превъплъщаването ѝ в новороденото дете. Какъв бил обредният израз на тази сложна и не особено разбираема за модерния човек верига от представи у славяните, не може да се изясни точно и подробно. Мъртвите били изгаряни някъде встрани от мястото, където се заравяли събраните от пепелищата останки. В най-ранните гробове на славяните от VI в. няма останки от вещи. В по-късните сред прегорелите кости се откриват по някой прешлен за вретено, обеца (халка) от бронзова тел, а заедно с тях **прегънато** желязно ножче, агнешки астрагали (талуси, ашици), които без съмнение свидетелстват за обредни действия. Прешлените за вретено са оръдия на труда, които били предназначени да служат на мъртвия в отвъдния свят. И астрагалите е трябвало да служат за нещо в същия свят – поради особената си форма те били използвани от най-различни народи за гадателни игри, в магически действия, за направата на амулети и т. н. Прегънатото на две ножче обаче свидетелства за друга страна от вярванията, свързани с погребалния обред. Това е опасността, която крие погребаният за живите свои сродници и съплеменници, страхът от неговото оживяване, вампирясване, при което той може да им навреди. Затова ножчето, което би му послужило за оръжие, е, така да се каже, обезвредено... Впрочем, ранно-славянските некрополи имат твърде малко гробове – до около 20 – и затова не могат да се направят особено задълбочени проучвания на погребалния им обред. Изглежда всяко селище от голямото гнездо е имало отделен некропол. Изключение прави раннославянският некропол, разкопан в днешна Румъния и наречен по името на местността, където е открит – Сърата Монтеору. Той е съставен от близо 1500 гроба, чието проучване позволява да си представим един по-сложен погребален обред. Неизвестно по какви религиозни съображения, голяма група славянски племена донасяли тук своите погребални урни, заравяли са ги в обмазани с глина ями заедно с ножчета, бронзови и железни токи, върхове от стрели, бронзови и сребърни палчати фибули. Гробовете в този некропол са на групи и край всяка от тях е имало тясна, продълговата яма, в която горели някакви обредни огньове. В едни от гробовете се откриват малки, празни гърнета – погребални дарове, оставени тук, за да служат заедно с другите вещи пак в отвъдния свят.

ОБЩЕСТВОТО

Архаичните, здраво свързани с природата, бит и култура на славяните формирали и тяхното архаично обществено устройство. „Тези народи – славяни и анти – не се управляват от един човек, а от старо време живеят демократично и затова винаги общо разглеждат полезните и трудни работи. Също така е току-речи с всички други работи у едните и у другите и това е установено открай време за тези варвари.“ Написаното от Прокопий Кесарийски за обществения строй на ранните славяни е достатъчно, за да сме сигурни, че те се намирали в родовообщинния стадий на развитие. Това сведение е добре допълнено от древноруския летопис „Повест за отминалите години“, където за племето на поляните е казано: „Живееха всеки със своя род.“ Значи родът е бил основната обществена единица, съставена от семейства с кръвна връзка помежду си. Тази твърде многобройна формация била наложена от бита – подсечно-огневото земеделие изисквало колективния труд на много хора. Големият род начело с родовия старейшина не само обработвал, но и общо владеел земята. Тази форма на собственост си има свой много точен исторически израз: **родова община**. От друга страна, готският историк Йорданес съобщава, че още в IV в. крал Винитарий „приковал на кръст“ племенния антски рекс (княз) Бож със синовете му и седемдесет велможи (първенци). От VI – VII в. до нас са достигнали доста имена на славяни, чиито титли се превеждат по същия начин. Псевдомаврикий пише изрично: „Понеже имат и **много князе**, при това несговорчиви помежду си...“. Други историци споменават и имената на някои от тези „много князе“: Мезамир, Добрита, Ардагаст, Пирагаст, Мусокий... Всички те ще да са излезли от старейшинския институт като първи представители на родовата аристокрация. Тяхната власт започвала от военните походи, но бързо се превръщала в постоянна. Славяните преминали в ранния стадий на военната демокрация, когато родовете се обединили в племена и начело на племето застанал князът. Войската представлявала опълчение – цялото боеспособно мъжко население начело с княза. Самият той, обаче, изглежда, все още нямал статут на авторитарен ръководител с бойна дружина и отделно укрепено обиталище, все още бил „пръв между равни“. Пак Псевдомаврикий съобщава за робство у славяните: „Не държат в робство своите пленници за **неопределено време** като другите племена, но им определят един срок и оставят на тях да решават дали искат да се върнат у дома си срещу определен откуп, или пък да останат там като свободни хора и приятели.“ Този пасаж изразява доста точно положението на пленника роб в славянското общество на военната демокрация. Неговата структура не била пригодна за постоянен робски статут. Робът трябвало да се принуждава на труд, който в славянското общество бил доста непроизводителен, да се пази, храни, облича. За славянския начин на живот той бил повече бреме, отколкото полезна придобивка. Затова робите били, така да се каже, полусвободни хора в обществото, със значителни права и някои от тях дори участвали във военните походи заедно с господарите си, което пък е висш израз на доверие.

Макар и оскъдни, сведенията за ранното славянско общество показват, че в него нямало имуществено разслоение в широкия смисъл на думата. Архаичният бит и поминък не можели да създадат предпоставки за получаването на принаден продукт, който едни хора да присвояват за сметка на други. Продължителното разселение задържало движението към имуществено обособени обществени групи и било необходимо много време, за да се появят онези знатни славяни, които да се отличават от своите съплеменници не само с първенствуващото си обществено положение, но и с натрупаните богатства, начин на живот, интереси, поведение, т. е. всичко онова, което отличава една класа от друга. На първо време общественото разслоение започва с общия за всички военни демокрации принцип, предводителят да получава най-големия дял от плячката. След разселението и развитието на поминъка първенствуващото положение на князете и натрупаните от плячката богатства започнали да им създават и други, освен родовите и социално-структурни предимства. Те се превръщали в елитарна обществена класа с ясна стопанска характеристика. С образуването на славянските държави князете получили и административни функции, с което обществената пирамида придобила своята завършена идентичност. За българските славяни този естествен процес се развил в една по-различна обстановка... Но това е вече друга тема.

Разселението на славяните в обширните, разнообразни по условия на живот земи на Средна, Източна и Южна Европа разделило категорично техния етнически масив, а на места в славянските територии били вклинени и други етнокултурни групи. Вътрешното развитие на славянските социално-политически формации било неравномерно, едни имали определени предимства и се развивали по-бързо, други, поради някои затормозяващи причини, усъвършенствали своето общество по-бавно. Освен това различни били пътищата и условията за развитие, та между отделните славянски култури се получили значителни отлики, което довело до различно моделиране. Все повече и повече племената и племенните обединения, които образували различни по големина и характер държави, формирали, обособявали в тях народности, а те развивали своя, славянска и едновременно друга от на останалите славяни култура. Така от етнически масив славяните се превърнали в **етнолингвистична група**, където обединяващите фактори са произходът и езикът. От произхода идват някои общи принципи на културното моделиране и динамичен стереотип на поведение. От езика – възможностите за по-непосредствен културен обмен, при което винаги е възниквало и възниква определено чувство за общност на славянския свят. Чувството за **славизъм**, което и днес, в критични исторически моменти, оказва своето въздействие върху едни или други славянски народи.

Обществото на славяните през VI и VII в. било устроено не само за земеделски труд, но и за война, за разселване с непрекъснати военни походи, които изпъстряли тяхната ранна история. С военнолюбивите или миролюбивите славяни в историографията е достатъчно много спекулирано от хора, които не разбират и няма да разберат, че мирът и войната са двете страни на вечното човешко битие. Е, не непременно задължителни, но във всички случаи неизменни, просто част от **състоялата** се, а не на **желаната** история.

ВОЙНАТА

И наистина, писаното от византийските историци за ранните славяни е свързано преди всичко с военните им походи срещу империята. Съчинението по военна тактика „Стратегикон“, приписвано на император Маврикий, отделя най-много място на методите за борба срещу славяните. Въоръжението им обаче е описано съвсем накратко: „Въоръжен е всеки от тях с по две малки копия, а някои от тях с щитове, много яки, но неудобни за носене. Те употребяват също и дървени лъкове и малки стрели, намазани с отрова, която силно действа...“ Археологическите проучвания не са прибавили към това сведение нещо особено. От разкопките на раннославянските паметници са известни върховете на използваните от славяните стрели – те имат листовидна или ромбовидна форма и завършват накрая с шип, който се втиквал в дървения ствол на стрелата, а после със здрава нишка го притягали отгоре, за да не се изважда. По-рядко се срещат върхове с втулки за хлабаво закрепване. Такъв връх се нахлузвал на ствола и дори без допълнително връзване не падал. При опит да бъде извадена стрелата от тялото обаче той лесно се измъквал и оставал вътре, а през това време отровата вършела своето... Рядко сред върховете с втулка се откриват и такива, които имат обратни куки. Тяхното изваждане от тялото било невъзможно, без да се изреже раната. Плоските върхове правели стрелите неустойчиви в полет и затова задният им край бил снабден не с две, а с три пера, които осигурявали правата линия на движение. Много често се откриват и върхове за стрели от друг вид – по-малки, но по-тежки, с три остри симетрични надлъжни ръба и шип. С тези върхове стрелите ставали двойно по-устойчиви в полет. Трирътбите върхове славяните заимствали от аварите, които пък ги донесли от евроазиатските степи. Те имали предимството, че можели да пробиват по-леките брони (ризници) на византийската пехота. Изричното споменаване на дървените лъкове се обяснява лесно – става дума за разпространения от дълбока древност в Европа лък с равномерно извита дъга на ръкохватката, но без костени пластини в средата и двата края. Напълно е възможно обаче сред славяните да е проникнал отчасти и рефлексният лък на номадите, който имал обратно извита дъга на ръкохватката. Този лък превъзхождал по онова време всички метателни оръжия. Славянските щи-

⮟ Върхове от раннославянски стрели

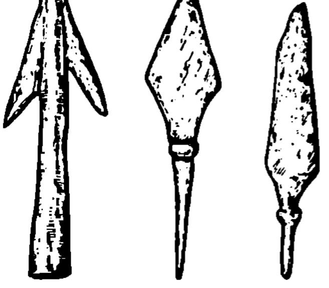

тове били вероятно изцяло дървени, т. е. без обичайния метален кръг в средата, наричан „умбон“, и затова следи от тях не са открити. Покривали ги с кожи, по чиято необработена повърхност се хлъзгали косо летящите стрели. За оръжия били използвани и някои оръдия на труда – повече брадвите – по-малко късите, доста извити коси. Прикрепени за дълги дръжки, те представлявали сравнително ефикасно средство срещу конницата. Впрочем, почти във всички средновековни армии леката пехота използвала отчасти подобни устройства. От пръв поглед личи, че така въоръжен, славянинът бил неравностоен противник, не само на византийската конница, но и на пехотата. А в открито поле, пред лавата на номадската кавалерия, той бил направо беззащитен. Недостатъците във въоръжението му обаче се превръщали в негова сила, в негово превъзходство, когато воювал у дома си – в горите и блатата, тръстиковите езерни и речни долини, защото там конните маси били добра мишена за стрелба с лък или хвърляне на леки копия, а бронираната пехота затъвала в мочурищата и загубвала своята маневреност. Псевдомаврикий доста подробно описва славянската бойна тактика – нападения из засада в горски, тесни и стръмни места, увличащо противника отстъпление, последвано от внезапна атака, засади в самите реки, езера и блата, където славяните били „опитни повече от всички хора“. В тези случаи те често използвали своите многобройни еднодръвки и строели салове.

Постепенно, с увеличаването и удължаването на походите срещу Византия, славяните започнали да се осланят не само на разнообразната си тактика, но и на численото си превъзходство над императорските войски. Трябва да се предполага, че сега се увеличило и подобрило качествено въоръжението им, главно за сметка на разбитите византийци. Умножил се много флотът на лодките еднодръвки, които лесно били влачени и по суша. В описанието на аваро-славянската обсада на Константинопол през 626 г. на няколко места се споменава многобройният славянски флот от еднодръвки. Една от неговите задачи била да превози съюзните на аварския хаган персийски войски на европейския бряг. За славянските еднодръвки се споменава и в „Чудесата на Свети Димитрий Солунски“, особено в описанието на петото нападение срещу Солун.

Дълго време в организацията и в начините на воюване на славяните не настъпило изменение. За тогавашните понятия на военната наука те били многобройна, леко въоръжена пехота. Конница нямали, за нея трябвало не само коне, каквито славяните плячкосвали със стотици. Конницата изисквала продължително обучение и специална организация, за каквито те нямали възможности и традиция. Славяни конници се появили, но само като наемници във византийската армия. Прокопий Кесарийски пише, че на пълководеца Велизарий била изпратена в Италия за борба с готите помощ от 1600 конници „хуни, славяни и анти“, които живеели отвъд реката Истър, недалече от нейния бряг. Това рядко по рода си сведение е доста любопитно, защото показва колко влошени били военните ресурси на Византия, щом наемала конници сред майсторите на пехотния бой.

От писмените извори не може да се разбере каква е била структурата на славянската армия. В „Пасхална хроника" описанието на първата аваро-славянска атака срещу константинополските стени представя авангарда на войската – „леко въоръжени пехотинци славяни". При петото славянско нападение се изброяват частите, влезли в атаката на солунските стени: стрелци, щитоносци, леки части, копиеносци, прашкари и техници. Вижда се, че има някакво разделение по „родове войски", вероятно въоръжени в съответствие със задачите и спецификата на войната. Веднага обаче прави впечатление, че липсват тежковъоръжени (бронирани) пехотинци. Сред всички описания на славяно-византийските войни на Балканския полуостров, защитени с броня формации се споменават само при участието на аварите – в четвъртото нападение срещу Солун (622 г.) и обсадата на Константинопол (626 г.). Едва ли трябва да се съмняваме, че през VI в., когато военнодемократичният институт у славяните достигнал върха на самостойното си развитие, около князете на племената се появило обкръжение от най-добрите бойци, представляващи елита на славянското опълчение. Тези бойци начело със своя предводител вероятно носели брони (ризници), но не представлявали отделна, забележима част в безбройните редици на леката пехота. По-важно е сведението за присъствието на техниците, с което действително се проявява качествено новият етап в развитието на славянското военно изкуство – строежът на обсадни съоръжения. При аваро-славянската обсада на византийската столица се споменават: „костенурки", каменохвъргачки, подвижни бойни кули, а при обсадата на Солун, освен тях, и железни „овни", „стълби на колела", възпламенителни уреди, огненосни оръдия. Особено важно е сведението за голямата обсадна кула, спомената при описанието на петото нападение срещу Солун. Тя била измислена от славянин, който „имал голяма опитност за стъкмяване и приготвяне на бойни машини". Издигната на три етажа от дърво и покрита с прясно одрани кожи, кулата трябвало да носи отгоре каменометни машини, а под тях прашници и стрелци. Придвижвала се върху колела и цилиндри до самата крепостна стена, за да бъде нейният „екипаж" достоен противник на бранителите. Изброената обсадна техника е позната още от античните войни, но явно славяните овладели съвършено нейното използване и дори създавали собствени конструкции, невиждани дотогава... Във военното си развитие и организация обаче те не могли да достигнат византийската армия. В края на VII в. на Балканския полуостров се появил нов военен фактор, който изведнъж изменил цялата обстановка.

Границата между враговете била река Дунав, която ако за конните народи представлявала препятствие, то за традиционните обитатели на реките, блатата и езерата била само удобен път. Византийските писатели съобщават за нахлуване и на двете племенни групи – славини и анти. От тяхното присъствие на север от Дунав е останала една особена група паметници в днешната Влашка низина, която е известна под названието култура Чурел (или Ипотещи-Къндещи). Според традицията, характерните новооткрити паметници получават наименованието на най-близкото село, местност, река. Селищата на културата Чурел са пръснати на различни места в равнината между Карпатите и Дунав. Те са открити, т. е. нямат укрепления, разположени са по бреговете на различни водоеми. Всяко селище се състои от няколко, десетина-дванадесет жилища полуземлянки с каменни пещи в единия ъгъл. В тях се откриват традиционните за славяните бронзови и сребърни палчати фибули и характерните направени на ръка високи гърнета с широки устия и тесни дъна. Открива се обаче и керамика, която е изработена на бързовъртящо се грънчарско колело, произвеждана и предназначена за пазарна размяна. Тези съдове не са славянски и тяхното присъствие в една типична славянска култура кара някои недобросъвестни и недобронамерени румънски историци и археолози да ги представят като свидетелство за смесване, за съвместен живот между славяни и т. нар. даки – предците на румънския народ. Тази хипотеза обаче не издържа една добросъвестна критика, предимно защото романизуваните даки по това време въобще не се споменават в изворите заедно със славяните, а освен това въпросните съдове носят традиционните белези на ранновизантийската керамика от края на V – VI в., т. е. те са производство на един или няколко все още мъждукащи по Долния Дунав или край морето градски центрове, чиито жители търгували при удобни случаи със славяните от Влашката равнина. Впрочем, към втората половина на VII в. въпросната керамика изчезва от славянските селища и това показва, че били заличени нейните производствени центрове.

Археологическите паметници убедително свидетелстват и за друга група славяни, които са заемали главно долината на реката Прут – територията на днешна Молдавия и румънска Молдава. Тяхната култура има характерните белези на културата Прага, но сред керамичните форми се срещат и гърнета, които напомнят два слепени в основата си пресечени конуса. Те са представители на т. нар. Пенковски тип керамика и принадлежат на Пастирско-Пенковската култура (според едни от изследователите това са две отделни култури Пастирска и Пенковска), оставена от смесено славяно-номадско население на украинската горско-степна зона. Вероятно подобни находки са следи от присъствието на славяни анти на Долния Дунав.

В самото начало на VI в. славяните станали най-опасните европейски врагове на Византийската империя и поставили под заплаха самото ѝ съществувание. Тази обстановка била оценена още от първия император, чиито войски се сблъскали с тях – Анастасий I (491–518). Той не разполагал с особено големи армейски контингенти срещу славяните и с цената на много усилия

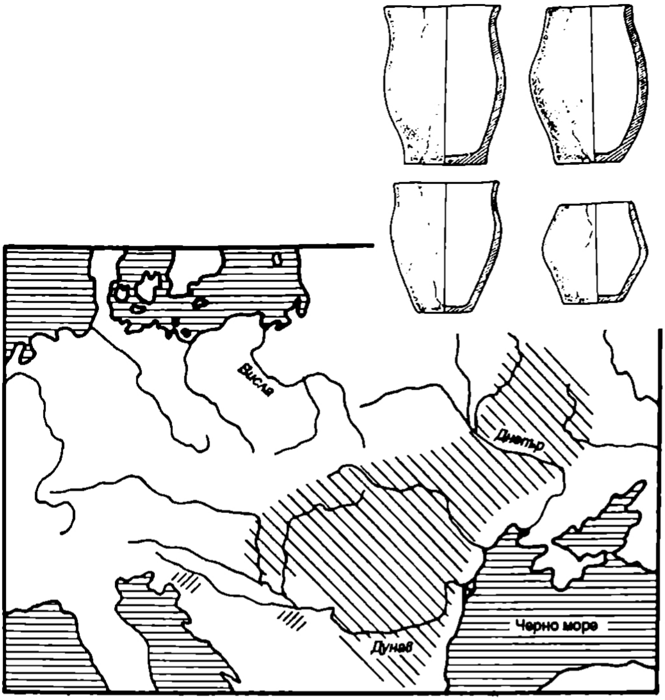

Керамиката и картата на територията, заета от Пастирско-Пенковската култура

и средства преградил подстъпите на Константинопол, северно от него с висока крепостна стена от град Диркос на Черно море до град Селимврия на Мраморно море. Императорът предполагал, че една немногобройна войска с помощта на живеещите наоколо поданици ще може да удържи славянския натиск. Фактически обаче той изоставил на произвола всички европейски владения на Византия. Стената не могла да изпълни своето предназначение, главно поради големия брой на нападателите, внезапността и устрема на техните атаки. Византийските писатели, дълго след тези събития, наричали наистина грандиозното фортификационно съоръжение „стена на страха“ или „паметник на страха“... Оттогава славянските походи в пределите на империята станали чести и толкова внезапни, че и за съвременното историческо дирене представлява трудност те да бъдат систематизирани и прегледно отразени.

Най-масови и многобройни били нападенията на славяните при император Юстиниан I (527–565), наречен от съвременниците си Юстиниан Велики. Този умен, властолюбив и жесток владетел си поставил за цел да възстанови териториално и политически Римската империя, поради което затънал в безчислени, често победоносни войни с почти всички държави от Средиземноморието. Но това изтощавало империята и нейното население било оставено в крайно тежки условия на живот. Освен това северните граници на държавата загубили подкрепата на централната власт, защото отбраната им била възложена на местните военачалници – стратезите на Илирик и Тракия. Един от тях – според хронистите славянин, на име Хилвуд – дори имал известни успехи в тази борба, но скоро паднал в една битка и след това славяните станали пълни господари на дунавските граници. Техните нападения заплашвали да обезлюдят земите между реката и Стара планина. Ненапразно известният хронист Прокопий Кесарийски пише, че страната заприличала на „скитска пустиня“. Император Юстиниан се опитал да спре славянските походи със система от крепости, чийто строеж погълнал огромни средства. Но после станало ясно, че настанените в тях малочислени гарнизони не били особено сериозен враг на нашествениците. Византийците се опитвали да сеят раздори между анти и славяни и за известно време постигнали някои успехи. По едно време дори антите били привлечени като **федерати** на империята, т. е. при известни условия те трябвало да пазят нейните граници. Но и това не помогнало и към средата на VI в. хрониките свидетелстват главно за нападения в Тракия. За едно такова нападение през 550 г. се споменава, че славяните презимували на имперска територия „като на собствена земя“.

През 558 г. византийците се сдобили с доброволен и много силен съюзник срещу славяните. Това били аварите, племе, от чието само споменаване по-късно треперела цяла Европа. Аварите били от тюркски произход и в основата си тяхното племенно обединение се образувало от два етноса – „уар“ и „хуни“, оттам уархунити-авари. Впрочем ония, с чието име се перчели те, т. е. истинските авари (аб-ба), никога не били излизали на европейска сцена. Но в историята не един успех е изграден за чужда сметка и слава, така станало и сега...

Аварите сключили с византийците договор и срещу богати дарове започнали нападения отначало против славяните анти. Византийският писател Менандър разказва, че антите направили опит да преговарят с новия враг, но той бил провален от надменното поведение на един техен княз – Мезамир, който стоял начело на делегацията. Дългогодишните успехи във войната с могъщата Източна Римска империя изградили у предводителите на славяните високо самочувствие – гордото и независимо държание на Мезамир предизвикало аварския хаган да го убие въпреки традиционната почит към посланиците. Така или иначе от 558 до 578 г. писмените исторически извори не са оставили сведение за нито един славянски поход на юг от Дунава. Изглежда, обаче, че славяните между Дунав и Карпатите не били покорени от аварите, защото в 578 г. тяхна стохилядна армия прехвърлила реката, след това планината и се озовала съвършено неочаквано за византийците в Тракия. За двадесетте мирни години тази най-богата имперска провинция отново процъфтяла и славяните се завърнали с богата плячка... От константинополския двор отново били изпратени богати дарове на аварския хаган и неговите дипломати поискали от славянските князе данък и пълно политическо подчинение. Пак Менандър Протектор съобщава името на един от славянските князе, Даврита

(Добрита, Даврента), който преговарял с аварското посланичество по следния начин: „Кой е впрочем, този между хората под слънцето, който ще преодолее нашата сила? Защото ние сме свикнали да владеем чуждата земя, а не други нашата. Ние сме уверени в това, докато на света има войни и мечове“ – и заповядал да избият аварските пратеници. На следната година шестдесет хилядна аварска конница била придвижена по Дунава до обиталищата на славяните на левия бряг. Внезапният аварски удар заварил славяните неподготвени. Селищата им опустели, нивите били опожарени, много добитък плячкосан. Самите славяни не дали многобройни жертви, защото се оттеглили в тукашните непроходими гори, където аварската конница била слаб противник.

Постепенно аварите се установили в Панония (днешната унгарска равнина). Те покорили и държали в подчинение тукашните славяни, в племенното си обединение включили и други номади, между които най-многобройни били прабългарите кутригури. Славяните в Авария се задължавали да произвеждат зърно за своите повелители и да участват в техните военни експедиции. Аварското господство над славяните имало толкова жестоки форми, че столетия след като държавата им изчезнала, в руските летописи се споменава за зверствата на „обрите“ (аварите). Затова и гнетът над славяните северно от Долния Дунав не могъл да бъде постоянен. Епизодичните аварски нашествия не били достатъчно ефикасни и често като че ли се разсейвали сред славянските маси на голямата територия. Още през 581 г. славяните провели нов поход отвъд Дунава. Писмените извори и този път не споменават за византийските владения между Дунав и Стара планина. Те изброяват областите в Елада, около Солун, в Тракия, споменават превзети градове, пленници, плячка, описват славяните като „господари на земята“, настанили се там „като на своя (земя), без страх“. Този славянски поход оставил много от своите участници за няколко години в южните части на полуострова, чието значително обезлюдяване създавало предпоставки за трайно заселване. Не може обаче да се каже, че споменатото в хрониката на Йоан Ефески настаняване от 581 до 584 г. на славяните във византийските провинции е тяхното трайно, окончателно заселване. Предстояла трудна борба с империята, в която победители били и двете страни – всяка в смисъл на своите цели...

Основният изходен пункт на византийската армия за походи срещу славяните станал вторият по големина град на полуострова Тесалоника или както те произнасяли името му – Солун. От Константинопол при нужда с кораби бързо била прекарвана всякаква войска. Зад високите и дебели солунски стени тя можела да изчака удобни моменти, да нанася поразяващи удари срещу всеки враг в подстъпите на града. А в подстъпите сега били славяните... През 584 г. те провели първото си нападение, но били разбити в сражение пред стените. Две години по-късно крепостта на Солун била обсадена от огромна славянска войска (писмените извори споменават близо

100 000 души). Този път тя била снабдена със стенобойни машини и всякакви уреди за обстрелване. Мощната крепост отново издържала обсадата и славяните се оттеглили, защото междувременно политическата и военна обстановка в югоизточните предели на Европа се изменила. В самия край на VI в. завършила войната с персите и имперските войски започнали да се прехвърлят на полуострова. Тогава именно бил написан специалният военен наръчник „Стратегикон", който обширно напътствал императорските военачалници как трябва да се воюва срещу северния враг. На това съчинение днес дължим многобройни сведения за живота на славяните. Заредили се походи на византийците отвъд Дунава. Летописецът Теофилакт Симоката съобщава имената на победените славянски князе – Ардагаст, Мусокий, Пиргаст, съобщава подробности за византийските кръвопролития отвъд Дунава. Но всички успехи били много нетрайни, защото империята била изправена пред един враг, който като че ли не знаел умора. При всяко византийско нападение славяните криели семействата и имуществата си в непроходимите гори и блата и след оттеглянето на византийците отново заемали своите обиталища. Разгромът на едно, две, пет гнезда от славянски селища не означавал кой знае какво, тъй като това засягало живота на сравнително малко хора. Византийската армия не можела да нанесе силен удар на славяните северно от Дунава, защото нямала тил. В проучваните с разкопки селища почти липсват следи от повсеместен разгром, каквито би трябвало да оставят първоначално аварските, а след това и византийските походи. Значи, на удари били подлагани няколко селища, докато останалите се запазвали. В напълно враждебната обстановка – неуловим враг отпред, голямата река в гръб – императорските войски се топели, деморализирали, губели своите бойни качества. Маврикий схванал бързо недостатъците на своята тактика и решил да я компенсира, като пренесе изходните бази за нападение северно от Дунава. Но войските отказали да се подчинят, наемниците се разбунтували, напуснали границата и начело с един от своите стотници – Фока, се отправили към Константинопол. Свалили император Маврикий, поставили на негово място Фока, но с това положението не се променяло – северната граница трябвало да се защитава. На войската повече не можело да се разчита, както и на аварите! Настанили се трайно в Панонската низина, те не искали да бъдат повече съюзници на Византия срещу дарове, а предпочитали да добиват богатствата си с грабеж. През 582 г. аварите превзели най-важния опорен пункт на северозапад – Сирмиум, и от него се включили в славянските походи, увличайки след себе си нови потоци от подчинените им панонски славяни. По това време византийците успели да привлекат на своя страна антите и с много злато ги уговорили да нападнат славянските земи. Нападението на антите затормозило походите на авари и славяни. През 602 г., въпреки активните действия на византийската армия на север от Дунава, аварският пълководец Апсих разгромил антите и

това бил краят на тяхната политическа активност в този район. Те се оттеглили на изток, където след близо две столетия създали своя държава – Киевска Рус. В староруската легенда за основаването на град Киев се запазил един фрагмент за това оттегляне. Антският вожд (княз) Кий бил в дружески отношения с цариградския император, заселил се на Долния Дунав, но после народите, които живеели там, дошли с войски и го прогонили. Тогава той се завърнал на Днепър и основал Киев.

След изтеглянето на антите, започнало ново славянско нашествие в европейските владения на Византия, последното... Славянските маси заели и Мизия, и Тракия, спуснали се към Илирик, Далмация, Тесалия, Пелопонес, достигнали островите на Бяло и Средиземно море, а оттам се прехвърлили чак в Мала Азия, Италия и дори по бреговете на Африка и Испания. Това бил, така да се каже, авангардът на основните славянски маси, които започнали да усядат на Балканския полуостров, без да има кой да им се противопостави. В днешна Северна България няма нито една оцеляла византийска крепост, не могат да се открият археологически паметници, които поне да подскажат за присъствието на население, оцеляло след нашествията и заварено от заселващите се славяни. Големите византийските градове на юг от планината – Сердика (София), Пауталия (Кюстендил), Наисус (Ниш), Филипополис (Пловдив), Верея (Стара Загора) и други – оставали последна опора на византийската власт – с намаляло население и почти оголени околности, те били заплашени всеки миг от обезлюдяване.

Заели с огън и меч почти целия полуостров, славяните обърнали поглед не само към Солун, но и към Константинопол. Те не само оплячкосвали най-богатите градове в държавата, но и разрушавали техните крепостни стени, което щяло да сложи край на византийската власт и да осигури спокойствие, т. е. свобода и независимост на новите господари. През 616, 618 и 645–647 г. славяните яростно обсаждали Солун, а през 626 г. заедно с авари, прабългари и гепиди нападнали Константинопол. Тези войни завършили с неуспех за славяните по чисто обективни причини – стените на двата най-големи византийски града за тогавашната военна техника действително били непревземаеми.

СЛАВЯНИТЕ ВЪВ ВИЗАНТИЯ

Към средата на VII в. славяните трайно уседнали на Балканския полуостров. Съвременната историческа наука знае имената на някои от тях. За днешна Северна България, наричана тогава Мизия, сведенията са по-неясни – там живеели северите и „седемте славянски племена“, което може да се тълкува и като „седемте рода“ (вероятно наименование на едно племе), на запад от тези славяни се заселили тимочаните и браничевците. На юг се знаят повече племена, защото били по-близо и, по тази причина, по-добре известни на византийските писатели. Около Солун се заселили ринхините и сагудитите, в Битолското поле – друговитите, по средното течение на Струма – стримонците, в Северна Македония – верзитите, в Средните и Западните Родопи – смоляните. В днешна Гърция – Тесалия, Епир и Пелопонес – се заселили ваюнити, велегизити, езерци и милинги. Едни от тези племена носели несъмнено старите си названия от дълбока древност, а други били наричани по имената на реките, край които се заселвали – например стримонци от античното име на Струма – Стримон, или според основния си твърде характерен поминък, например смоляни – от обширните борови гори в Родопите, където се добивала и изнасяла смола. Определянето на произхода на славянските племенни наименования не е лесна задача, защото, както вече споменахме, информацията на езикознанието не се поддава на датировка. Не може например да се определи къде езерците са получили своето наименование и кога – преди или след преселението... Твърде вероятно е един и същи корен да имат племсто севери (северяни), споменато в „Повест за отминалите години“, населяващо горното течение на река Днепър и племето севери, отбелязано от византийските хронисти Теофан Изповедник и Патриарх Никифор, в днешна Североизточна България.

До преди десетина години в българската археология господстваше тезата, че славянските нашествия и трайното им заселване на Балканския полуостров, засвидетелствани от писмените извори и обяснени от модерното изворознание, не се потвърждават и допълват от археологическите паметници и техния коментар достатъчно категорично. Смяташе се, че за неспирните походи през VI в. археологията съди само по многобройните колективни находки от монети, укривани от собствениците си при бягството им от славянската вълна. Те заравяли в земята най-ценното от своето имущество, за да не стане плячка на нашествениците и с надеждата, че ще се завърнат и приберат скритото. Станало обаче така, че почти никой не се завърнал и затова днес се откриват съкровища, чиито най-късно датирани монети са обикновено от VI–VII в. Хронологическата „рамка“, която определят съкровищата, е от управлението на император Юстиниан (527–565) до управлението на император

Ираклий (610–641). Последните колективни находки от монети, укрити между 629 и 632 г., наричани обикновено „съкровища“, са от антични градове северно от планината – Томи, Калатис и крепостта, на чието място много по-късно израства столицата на Второто българско царство Търново. Съкровищата от монети се намират най-често в опожарени пластове, което несъмнено са останали от превземането на византийските крепости от славяните. Има обаче други крепости и селища, разкопките на които показват, че няма такива пластове. В тези крепости се намира раннославянска керамика, която като комплекс (съчетание от различни типове) се различава от откритата в неукрепените славянски селища по бреговете на дунавските блатисти брегове, принадлежаща към така наречената култура Гарван I. Особено важни за преоценката на археологическата обстановка, свързана със славянското разделение, са споменатите палчати (лъчеви) фибули. Както вече се разбра, едни от тях се смятат за сигурен етнокултурен показател в археологията на ранните славяни. Такива фабули са открити в гробове от ранновизантийски некрополи, а това още повече усложнява картината. Защото погребенията в тези гробове били извършвани чрез трупополагане, което вече нарушава представата за славянския погребален обред. Възможно ли е в тези некрополи да са погребани славяни, които минали към езическото трупополагане или пък на покръстени славяни? Известно е, че у източните славяни анти се среща езическото трупополагане, а в керамичния материал от споменатите вече комплекси се разпознават образци от т. н. пастирски тип, приписван, именно на антите. Така археологическото изучаване на славянското разделение потвърждава сведения като онова, което описва как император Юстиниан възстановил крепостите Улметум и Адина, „понеже славяните варвари постоянно се криели там и, нападайки непрекъснато от засада пътниците, правели околните местности непроходими“.

Археологическите проучвания показват, че славяните обитавали не само околностите на византийските градове и крепости. Макар и много трудно, на места вече се долавят следи от тяхното присъствие в самите „урбиум“-и... Особено красноречив пример е случаят с античния и ранновизантийски град Пауталия (Кюстендил). Там останките от типичните славянски землянки, с направена на ръка керамика, са вкопани в една от градските улици. Това откритие може да се приеме като сигурно свидетелство, че някои от славяните още със самото си заселване започнали да усвояват трайно градските агломерации. На едни места те възприели старите им имена, на други дали свои, както е случаят с Пауталия, наречена от тях Велбъжд. Отдавна е създадена тезата, че в хода на събитията част от тези славяни били федерати, т. е. посредством договори им било позволено да се заселят в империята срещу задължението да служат в армията, обикновено в помощните войски. Сега става възможно тази теза да бъде доказана с добре доловима материя. Славяните федерати обаче, изглежда, останали исторически откъснати от така наречените български славяни, които взели участие в основаването на българското ханство на Долния Дунав. Защото съчетанието между керамични съдове с ребрест профил от т. н. пенковски тип и палчати (лъчеви) фибули не продължава в културните напластявания, оставени от славяните в селищата, като проученото в местностите Джеджови лозя край село Попина и Стареца, край село Гарван, Силистренско, наричана обикновено Култура I.

Разселението на славяните южно от Дунава имало извънредно важни последствия и за тях, и за Византийската империя. При всичките сложности на голямата война, която те водели с наследницата на древния Рим, неминуемо било благотворното въздействие на средиземноморската цивилизация. Приобщаването им към нейните високи достижения бил един извънредно сложен и дълъг процес, чието разгадаване от модерната историческа наука още не е завършено. В обикновената логика на разсъжденията следва да се мисли, че прииждащите от север славяни се срещнали с местното тракийско население и от него, къде във враждебни, къде в мирни отношения, започнали да възприемат античното наследство. Едни изследователи дори намекват, че е възможно там, където това население е липсвало, културно въздействие да е оказвала простата среща с римските и византийските строежи – крепости, жилища, църкви. Подобни разсъждения водят още по-далече: утвърждава се прякото повсеместно присъствие на тракийско население при образуването на българската народност...

Но кого в действителност заварили славяните на юг от Дунава?

Римската експанзия на Балканския полуостров през I в. от н. е. овладяла териториите на различни тракийски племена, които, независимо от влиянието на елинистическата култура, пазели своята етническа чистота. От римското владичество тази чистота донякъде била нарушена, особено в основаните от завоевателите многобройни градове. Самият характер на римската робовладелска държава създавал големи възможности за етнически изменения. Най-значителни били те южно от Стара планина, древния Хемус, където по различно време се преселило доста малоазийско и предноазийско население със свой език, религия, традиции. На север от планината измененията били по-малки, но и тук оказвало влияние присъствието на римските военни формации, на администрация и търговци, образуването на големите робовладелски имения. Независимо от асимилаторската политика на империята, обаче, независимо от така наречената романизация на траките, те успели да запазят своята етническа самостойност, и то главно благодарение на езика и религията.

От средата на III в. нататък в римските провинции Мизия, Тракия и Македония започнали нашествията на варварски народи, при което една част от тяхното население загивала, друга се изселвала. Понякога разбитите от римската армия нашественици били заселвани върху по-обезлюдените територии, друг път с много подаръци императорските дипломати успявали да ги направят съюзници на Византия и им предлагали земи за заселване срещу задължението да пазят нейните граници от други нападатели. Тази мярка рядко бивала ефикасна, защото до славянското разселение готи, сармати, вандали, бастарни, хуни и десетки други племена преминали през Балканския полуостров, нападали, грабели, убивали. Онези от тях, които се заселвали в различните му области, бързо били приобщавани към местния бит, възприемали езика и културата, приравнявали се към останалото население и загубвали етническия си облик. В това отношение огромна роля играела християнската религия, която към края на IV в. от н. е. овладяла духовния живот в европейските земи на Византия. Разбира се, острието на нейната политика било насочено главно към тракийското население, защото, въпреки всичко, по това време то оставало, особено извън градските центрове, най-многобройното на полуострова. Благодарение на археологическите проучвания днес са известни няколко десетки църкви, строени в учудващо пусти места – извън градовете, встрани от големите културни центрове, където се откриват паметниците на монументалната архитектура. Те били предназначени за покръстването, а след това и обслужването на тракийското селско население, чиято привързаност към старите езически култове била особено силна. Обикновено ги строяли на местата на разрушените от фанатизирани християни езически светилища, практика, известна навсякъде при смяна на религията. До края на IV в. на Балканите не останали да функционират езически светилища, с изключение, може би, на някои в закътаните планински места, но те не играели някаква роля за общото положение на нещата. Запазвали се и известни традиции в бита – например заедно с римската керамика се употребявали и съдове с познати от предишните векове форми. Често те били произвеждани специално за нуждите на погребалните обреди... Но и това нямало особено значение за запазването на тракийското население. Постепенно то губело своя характер, своето лице, известно на древните писатели още хиляда години преди новата ера. Империята била многоетнична, но официалният език бил гръцки. Гръцки бил и богослужебният език, макар Евангелието да било преведено на тракийски и даже по едно време да служели на него в едни от църквите. Самата християнска религия поставяла знак на равенство между всички поданици на държавата, наричани с едно име – **ромеи**. Етническата амалгама дълго не можела да се избистри главно, поради непрекъснатите миграции на различни племена. Те били другата причина, за да няма във Византия през VI в. повсеместно тракийско население, което да преобладава числено над останалото и да наложи в големи области свое политическо и културно влияние не само тогава, но и през следващите векове. Имало ромеи, които се гордеели със своя тракийски произход и дори знаели своя език. Имало села, в които разговаряли помежду си само на тракийски. Траки обаче в оня смисъл на това име, който се знаел от предишните векове, нямало.

Първата близка среща между славяните и поданиците на империята от Балканския полуостров се осъществила явно с първите нападения. Разбира се, в сраженията, сред дима на пожарите и виковете на умиращите, не може и дума да става за вникване в съвършено различния начин на живот, бит и култура на врага. Но още с отвеждането на първите пленници отвъд Дунава, с първите научени от славянина гръцки или тракийски думи и славянски думи от ромеите, станало възможно взаимното разбиране в тесните рамки на домашния бит и поминък. Пленничеството и робството у славяните предлагало на отведения зад Дунава чужденец да живее и се труди в условията, в които живеел и се трудел славянинът. Ако той притежавал полезни умения, трябвало да ги прилага доброволно или принудително, докато го откупят или бъде освободен. Със зачестяването на походите се увеличил притокът на пленници и някои от тях сигурно са имали значителни познания най-напред по военно дело, а след това и по земеделие или занаяти. Господарят на горско-блатните земи до съвършенство владеел обработката на дървото с един-единствен инструмент – брадвата. С него строял домаси, дълбаел лодката си и според византийския историк Теофилакт Симоката строял саловете на аварския хаган, за да прехвърли конницата му през Дунава. Така за него не било трудно да научи, а сетне и да усъвършенства направата на всякакви съоръжения от дърво. Стигнало се накрая до огромната кула, която славяните замислили и дори започнали да строят от дърво, покрита с прясно одрани кожи, на „колела и цилиндри“ под стените на Солун през 647 г.

Мирното общуване с местното население станало още по-възможно и по-близко, когато славяните започнали да се задържат продължително време на полуострова и имали възможност да се запознаят по-добре със стопанския живот на империята – с орното земеделие в селата и със занаятите и търговията в градовете. Погледнато отстрани, това изглежда чудно – от една страна, войни, а от друга, мирно общуване. Но византийският историк изрично отбелязва: „Те дойдоха да обсаждат двата града на ромеите (Цариград и Солун) и други крепости. Те казваха на жителите: Излезте, сейте, жънете, ние ще вземем от вас само половината от данъка.“ Явно в много случаи отношенията били мирни или поне не дотам враждебни. Самите византийци добре разбирали промяната у славяните, започнала с многобройните им походи: „...те разбогатяха – имат злато и сребро, стада от коне и много оръжия... Те – грубите люде, които не смееха да се покажат вън от гъстите гори и от защитените с дървета места и не знаеха какво е това оръжие освен две-три лонхиди (къси копия за мятане)“ – се оплаква Йоан Ефески. Много важно е и друго сведение от края на VI, началото на VII в. – че като опустошавали околностите на Солун, славяните заграбвали от населението селскостопански сечива. В новата почвено-климатична зона се сменили и условията за земеделие.

Тук равнинните гори не били така обширни и подсечно-огневото земеделие не можело да осигурява достатъчно зърно. Трябвало да се премине към използването на обработваемите полета, които давали добра реколта само при орно земеделие. Освен това славяните се запознали и с нови култури, най-значителна от които била лозата, и започнали да я овладяват... Този процес изисквал нови оръдия на труда, използвани векове наред в земеделието на Мизия, Тракия и Македония. А те трябвало да се вземат от собствениците им, трябвало да се овладеят, за да се обработва по друг, по-съвършен начин земята.

Сложен, дълъг и твърде неравномерен процес е възприемането на средиземноморската култура от славяните. Тя била създадена от земеделско-градски общества в продължение на векове, имала високи постижения на всички равнища и адаптацията на доскорошните обитатели на източноевропейските блата не можела да бъде мигновено движение. Адаптацията вървяла различно в различните райони на Балканския полуостров в зависимост от условията. Южно от планината ромеите били по-многобройни, живи и многолюдни били градовете, запазена била известна част от селското население. Тези именно поданици на империята предавали на славяните постиженията на средиземноморския свят. Различно оставало положението на север от Балкана и отвъд Дунава. Там нашествията на различните варвари, после разселението на самите славяни, опустошили напълно равнините. От местното селско население останали отделни групи скотовъдци, които скитали с добитъка, без да се установят на постоянно местожителство. Те именно предали на пришълците античните имена на реките: Аугуста – Огоста, Циабрус – Цибрица, Алмус – Лом, Истрос – Искър, Асмус – Осъм, Ятрус – Янтра, както и други наименования на градове, селища и местности. Самите градове, обаче, били в развалини, повечето необитаеми. Там, където, все пак, имало запазено население, животът едва мъждукал, най-вече в някои от големите дунавски и черноморски крепости. Изглежда, в тях все още работели занаятчии, които предлагали несравнимо по-качествена продукция на пришълците. Между погребалните урни на големия раннославянски некропол Сърата-Монтеору например има гърнета, изработени с технологията и формата на ранно византийската керамика от VI в. Урните несъмнено били направени в някой от занаятчийските центрове по Дунава и славяните ги използвали заедно със своите ръчно направени гърнета. Дали обаче тези грънчари предавали своите умения и на славяните, та и те да изработват подобни съдове?

ЧАСТ ВТОРА

СЛАВЯНИТЕ В БЪЛГАРИЯ

ДЪРЖАВАТА

Образуването на българската държава на Долния Дунав било повратен момент в историята на Европейския югоизток, и то, когато той бил център на световната политическа и културна история. Току под стените на могъщата империя се появила нова политическа и военна сила, която заплашвала да държи в непрекъснато напрежение и даже да отнеме нейните европейски владения. Наистина до образуването на българската държава Византия се справяла с всички пришълци – сигурно в Константинопол са смятали, че и този път ще овладеят положението. Сега обаче се излъгали, защото не включили в сметката славяните.

Настаняването на прабългарите при дунавските устия и всички последвали събития поставят неотменно един и същ много важен въпрос: **ролята на славяните**. Византийските автори, които описват славяно-византийските отношения през VII в., не споменават земите между Стара планина и Карпатите. Не споменават князе, племена, събития. Явно, тези земи са били фактически загубени и Византия се помирила с това. За славяните северно от Стара планина става въпрос, едва когато тук идват прабългарите. В „Хрониката“ на Теофан Изповедник славяните се споменават в следния пасаж: „...и след като покорили измежду намиращите се там славянски племена така наречените седем племена, поселили северите от предната клисура до Веригава към източните части, а на юг и запад до Авария останалите седем племена, които плащали данък.“ У другите двама историци – Патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар – смисълът на този текст е същият, но последният пасаж е заменен със: „които били под договор“. Не е съвсем ясно, колко и кои са били славянските племена, които българите заварили на юг от Долния Дунав. Вероятно с израза „намиращите се там славянски племена“ са отбелязани всички племена между Карпатите и Балкана. После не може да се разбере колко са племената – седем със северите или седем плюс северите, т. е. осем. По-вероятно е „седем племена“ да означава едно племенно обединение, военно-племенен съюз, което предполага тези племена да не са били точно седем. Според друг превод на тези извори означението не е „седем племена“, а „седем рода“, т. е. наименование на едно племе, и това е още по-възможно. Впрочем, с числото седем, което в древността е било магическо и имало религиозна стойност, много често обозначавали просто голямо множество. Археологическите паметници, които оставили славянските племена между Дунава и Балкана не могат да бъдат идентифицирани за всяко от тях, защото по онова време битовата им култура била все още еднородна. В такива случаи, ако няма външна инвазия, обикновено са необходими столетия, за да се получи някаква чувствителна, видима разлика във времето между културните явления в отделните племена, които да бъдат забелязани по материалните останки днес. Освен това, с идването на прабългарите, едни от проявите на бита се изравнили, станали общи, изравнявала се цялата култура в новата държава, предизвикала образуването на ново етнокултурно пространство. Вече видяхме, че археологическите паметници, които свидетелстват за ранна вълна от славянското разселение, почти липсват в културните пластове от втората вълна. Дали обеците с формата на млада луна, от която се спуска звездовидна висулка, наричани „пастирски", са свидетелство че във формирането и усъвършествуването на старобългарската култура взело участие и източно-славянското племе от антската група севери (северяни)? Появява се една логична връзка, от която може да се предположи, че в периода на разселението едно и също племе заселило две, далечни една от друга, територии. При оскъдицата на подробна информация става много съблазнително да се приеме, че паметниците от пастирско-пенковски тип, които се откриват у нас, наистина са останали от северите, за които разказват историческите извори.

Друга неяснота крият думите „които плащали данък" или „които били под договор". Те се тълкуват различно. Едни изследователи смятат, че договорът бил с Византия, други пък са убедени, че този договор е между самите племена, т. е. че още преди идването на прабългарите славяните имали своя държава. В българския апокрифен летопис от XI в., наричан „видението на пророк Исайя", е споменат един цар Слав, като че ли наред с Испор цар (хан Аспарух). От една страна, това може да е епоним, т. е. да произхожда от етническото означение „славяни – Слав" или да е наистина името на княз по време на прабългарското преселение на юг. Понеже в апокрифа хронологията изобщо не е спазена, става възможно и друго – този „цар" да бъде князът на българските севери Славун. Същият, който през VIII в. води активни военни действия срещу Византия... Впрочем, споменаването на цар Слав за най-ранните събити, означава поне теоретически една историческа легитимност на върховната славянска власт в началото на българската държавност на Долния Дунав.

Трети изследователи приемат, че договорът, както и плащането на данъка, се отнасят за положението на славяните в новообразуваната славяно-българска държава. Може би разгадаването на истината е в причината, която накарала император Константин IV Погонат (668–685) да предприеме своя нещастен поход към дунавското устие. Ако тук до идването на прабългарите е имало държавно обединение, то императорът би провел своя поход за разгромяването му още преди 680 г. Не е много възможен и федеративният статут на славяните северно от Стара планина. Византия ще е имала интерес от него само при условие, че съществуват врагове, срещу които да го използва. А всъщност единствените нейни врагове тогава били самите славяни. По-сигурно е друго – политическото „статукво" на тези земи било неустановено. Империята смятала територията за своя, но нямала сили да я владее в действителност и славяните живеели там съвършено независимо. Дори да имало някакви отношения между тези племена и Константинопол, то те били формални и в никакъв случай не може да става дума за плащане на данък от славяните.

Положението било друго в южната част на полуострова – в градовете доминирала императорската власт, но наоколо господствало самоуправлението на славянските общини начело с князете. Провинциите с преобладаващо славянско население наричали Славинии, които имали един особен административен статут. През тях императорските чиновници, представители на църковния клир, военни нямали право да минават без съгласието и разрешението на императора, регламентирани с нарочна грамота. Това изискване означава, че славянските области имали известна автономия, нещо подобно на държава в държавата. Автономизмът непременно изисквал плащането на данъци от славяните на императорската хазна.

Между Константинопол и славяните в Мизия, обаче, се издигала планината, вярно невисока, но пък обрасла с вековни гъсти гори и прорязана от страшни, удобни за засади, клисури. Тук „договорът“ и „данъкът“ най-вероятно се отнасят за славяно-прабългарските отношения в самата нова държава. Формулата сега, само най-общо означава някаква зависимост, чийто характер не може да се изясни, без да бъде проследена цялата ранна история на държавата.

Особено несигурен е изразът „и след като покорили измежду намиращите се там славянски племена“. Неговата употреба е продиктувана от историческото разбиране на самите хронисти за отношенията между номадските и земеделските народи. Обикновено тези отношения били крайно враждебни – номадите носели на земеделците само бедствия или, в найдобрия случай, редовно взимали от тях данък под формата на откупи. Така, че и в този случай византийските автори просто поставят всичко под общия знаменател. В същия текст е отбелязано разместването на племената за отбрана на проходите в източния Балкан и към границата с Авария. Ако славяните били в ролята на покорени поданици, на угнетяван етнос, прабългарският хан не би им поверил жизненоважната погранична зона. Пред лицето на могъщия южен противник славяните могли да бъдат само съюзници – равноправни, за да бъдат верни. Това е осъзнатата и целенасочена политика на ханската власт, предизвикана от историческата необходимост.

Разполагайки политическия си център в плисковското поле, прабългарите бързо започнали изграждането на защитна система, която до голяма степен отговаряла на тяхната военно-политическа организация. Долините в устията на реките, притоци на Дунав и Черно море, били преградени с ровове и земни валове, предназначени за борба с византийските десанти. На запад, в равнината между реките Огоста, Цибрица и Лом, били насипани дълги преградни валове от Дунава до планината. Подобни съоръжения преграждали и достъпа към територията на новата държава откъм запад между Дунав и Карпатите. Други валове, насипани още преди битката с император Константин IV, преграждали равнината между морето и Карпатите. Тези защитни съоръжения не очертавали действителните граници на държавата, а били ешелонирана укрепителна система срещу трите врага: Византия, Авария и Хазария. Освен това на юг от Дунав били издигнати вътрешни валови крепости, а в тях настанени военни формации, предвождани от титулуваната прабългарска аристокрация. В традиционната военноадминистративна система на прабългарите нямало място за славяните и затова те били разместени. На пръв поглед подобна мярка изглежда принудителна, особено в смисъла на традиционните отношения между номади и земеделци. Каква обаче била същината на нейното провеждане? Археологическите проучвания показват, че славяните били изселени само там, където се изградили вътрешните землени лагери за разполагане на прабългарските военни формации. В землената крепост при днешното село Нова Черна, Силистренски окръг, под насипа на вала са разкопани останки от жилище полуземлянка, с познатата направена на ръка керамика. Такава керамика е открита и под валовия насип на прабългарското укрепление при село Попина, Силистренски окръг, и дори под насипа на огромната система от землени укрепления при румънското село Никулицел, лагера на хан Аспарух, пред който бил спрян походът на византийската армия. Изселени са били и славяните, чието предполагаемо селище заемало бреговете на пресъхващата днес рекичка Асардере. Но преди да се оттеглят на юг, те предали на прабългарите неговото име Плиска, което на техния език означавало ниско, блатисто място. Така, името на главния номадски лагер и първа столица на българската държава, като че останало да символизира нейното славянско бъдеще. Но резултатите от археологическите разкопки и тяхното обяснение доказали и друго – че голяма част от славяните останали по местата си и продължили да живеят там и след идването на прабългарите. Едно от селищата, в което животът не прекъсва от първата половина на VII в. чак до към средата на XI в., е открито и проучено в местността Стареца при село Гарван, Силистренски окръг. Такива паметници обаче не се откриват по цялата територия около дунавските устия. Лишените от гори и сравнително маловодни степни райони на днешна Добруджа не били плътно заселени със славяни, защото условията за примитивно земеделие не били добри.

Славяните от Балканския полуостров имали сериозни причини да предпочетат държавата на българския хан пред властта на константинополския император. Наистина през VI и VII в. от техните походи се тресяла цялата империя. След заселването славянските князе били пълновластни политически господари на земите, в които живеели. Племената били в известен смисъл държава в държавата – те обсаждали Константинопол или Солун, сключвали с императора мирни договори, продавали на имперските градове храни... с една дума чувствали се напълно независими. Византия обаче имала вековен опит в асимилирането на всякакви варварски народи, настанили се в нейните земи. Покорени найнапред от кръста и меча, а след това от езика и бита, варварите бързо загубвали етническия си облик, изчезвало самосъзнанието, родовите им връзки – те се превръщали в ромеи. Разбира се, някои от древните народи на средиземноморската културна зона живеели самостойно в империята и не загубвали своя облик. Но сирийци, грузинци, арменци, евреи и прочее народи имали дълбоки корени – освен език, те имали и писменост, което значи литература, самостойно изкуство, а те не стояли по-ниско от тези на същинските гърци. Освен това едни от тях имали собствена и различна от византийската (християнска) конфесия. Духовното пространство на арменците било организирано дори от автокефална (независима) църква. На славяните, обаче, тепърва предстояло да усвояват вековните премъдрости, да вкусят от плодовете на тази култура... а в икономическата и политическата система на Византия те били осъдени на погърчване. Затова от 681 г. нататък те винаги се стремели към своя естествен съюзник в борбата за оцеляване – държавата на прабългари и славяни между Карпатите и Стара планина. Самите български владетели и прабългарската родова аристокрация разбирали пък, че закрепването и оцеляването на държавата има бъдеще само в разширяването на територията за сметка на Византия, в присъединяването и обединяването на всички тукашни славяни под ханската власт. Всъщност основната жизнена политическа задача на българската държава чак до Симеоновото царуване остава обединяването на славяните от полуострова в границите на България.

Още при първа възможност Византия се опитала да започне покоряването и асимилацията на славяните с разположените в най-южната част на полуострова племена. През 568 г. голяма част от малоазийските ѝ войски се прехвърлили на полуострова за борба „срещу Славиниите“, покорили и подчинили много хора. Този поход би останал в историята само като епизод от многобройните славяно-византийски войни, ако не бе известно, че към 669 г. в състава на малоазийските войски вече имало славяни, 5000 от които минали на страната на арабите... Византия започнала да преселва славяни в Мала Азия, за да намали плътността им на полуострова. Така новата държава на прабългарите, мизийските и дакийските славяни била едва ли не месия за южното славянство. Тази нейна роля се почувствала само няколко години след мирния договор с Византия. Новият император Юстиниан II Ринотмет (685–695) изпратил конни отреди „да пленят... Славиниите“. Походът бил не само продължение на предишните нападения срещу славяните, а ще да е предизвикан и от незабавно създалата се връзка между Плиска и славянските князе в Македония. Затова и византийската армия била пресрещната в Тракия от прабългарите, които обаче не могли да я спрат – византийците нахълтали в най-гъсто населените славянски райони около Солун и започнали да преселват тамошните племена в Мала Азия. Голям армейски контингент, воден от императора, се отправил на север по долината на Струма и „в проходите на клисурите“. Значителен брой от тукашните славяни били принудени под византийските копия да напуснат селата си и да се отправят към малоазийските провинции на империята. Тогава хан Аспарух изпратил нова армия, която направила засада на завръщащите се византийци, разгромила ги и освободила пленниците, а самият Юстиниан едва се спасил.

За първото десетилетие на VIII в. византийските писатели не споменават българо-византийски конфликти, заради славяните вън от българската държава. Напротив тогава се завързва „приятелство“ между император Юстиниян II и хан Тервел (701 – 718) и новата държава получила областта Загора (част от днешна Югоизточна България) срещу помощта, която оказала на императора. Дали тук били плътно заселени славяни, не може да се каже, но придобитата територия била много важна в стратегическо отношение. Славяните не се споменават и в българо-византийския мирен договор от 716 г., като че българските ханове и техните велможи престанали да се интересуват от съдбата на славянските племена на юг от планината. След разгрома на арабите от българи и византийци в 717 г. обаче изворите съобщават за един опит на сваления император Анастасий II (713–715), заточен в Солун, да си възвърне престола. По примера на Юстиниан II и той се обърнал за помощ към българите. Тяхната конна войска по суша и един флот от лодки еднодръвки тръгнали от Солун към Константинопол, като с Анастасий II и неговата свита бил даже солунският епископ... вижда се, че и Тервел продължавал започнатата от Аспарух политика. Той избрал за изходен пункт на акцията Солун, не само защото оттам тръгвал Анастасий – с него войската би могла да се срещне и някъде по крайбрежието. Солунската област, тъй гъсто заселена със славяни, била естествена база за такава акция, а споменаването на флот от еднодръвки е сигурно свидетелство, че към конните отреди се присъединявала и многобройна славянска пехота.

Тези събития са отразени в историческите извори не особено ясно и мнозина изследователи смятат, че някои от тях имат предвид не само българите на север от Балкана, но и куберовите българи, заселени в Тракия. Според „Чудесата на Свети Димитрий Солунски“ при своите нападения в Илирик и Тракия авари и славяни отвличали, преселвали местно население към Средния Дунав в областта с главен град Сирмиум (днес Сремска Митровица). Тук то живеело заедно с авари, българи, славяни и други племена и като резултат от смешението „сирмисианците“ станали „огромен народ“, начело на който аварския хаган поставил българинът Кубер. Повечето изследователи на ранното европейско средновековие смятат, че това е единият от кубратовите синове, за който се знае, че след разгрома на Велика България се заселил с племето си в аварския хаганат. По едно време между хагана и зависимия от него български хан избухнал конфликт, който завършил с няколко сражения и разгрома на хагана. Българският хан, обаче нямал шанс да наложи властта си над всички авари и затова преминал Дунава, спуснал се на юг, за да стигне до Керамсийското (Битолското) поле и се разположи там. При византийския император била изпратена делегация, която сключила споразумение – на

Кубер било позволено да се засели в границите на Византия с автономен статут, вероятно като този, който имали „Славиниите“. По заповед на императора племето на друговитите (драговитите) снабдявало куберовия Двор с храни.

Възникването на втора българска държава в хинтерланда на втория по големина град на империята сигурно имало изключително въздействие върху тукашните славяни. Попаднал в обстановка, където властта на императора имала относителен характер Кубер бил осенен от идеята да основе независима държава на българи и славяни, т. е. да повтори направеното от хан Аспарух на Долния Дунав. За тази цел той отправил в града своя съратник Мавър, който организирал заговор и започнал да събира около себе си псевдобегълци „от славяните“, които записвал във военен отред. Те именно трябвало да предизвикат избухването на гражданска война и в суматохата да отворят вратите на града пред армията на Кубер. Изпълнението на този план имало големи перипетии и в края на краищата не успяло. Покъсно Куберовата автономна държава била постепенно ликвидирана и част от неговите българи се разсеяли сред тукашните славяни, създавайки същото като на Долния Дунав етнокултурно пространство в Солунското поле, а после и по долините на Струма, Места и Вардар. Други от „куберианците“ заедно с част от елита и вероятно наследниците на хана се преселили в Дунавска България. За това последното няма писмени сведения, но за това пък археологически паметници недвусмислено показват присъствието им в плисковския Двор.

От 754 до 768 г. българската държава изживявала тежка политическа криза и едва не паднала под ударите на способния и амбициозен император Константин V Копроним (741 – 775). От описанията на поредицата войни личи, че в основата на конфликта пак били славяните и взаимният стремеж за обединение в една и то българска държава. Показателно е, че след като победил в първите две сражения българите, Константин V се отправил с войските си срещу славяните в Македония, „покорил“ ги и взел много пленници. За пръв път в Плиска не намерили сили да реагират и императорът се отправил към старопланинските проходи, където обаче претърпял тежко поражение от разположените в засада български войски (към 759–760 г.). И следващите българо-византийски войни не минали без славянска намеса. Във връзка с походите на хан Телец се споменават едни славяни, изселени от Тракия във Витиния (Мала Азия), други, на брой 20 000, пак от Тракия, били в редиците на ханската армия в злополучното за българите сражение при Анхиало (763 г.). Още по-важно е сведението, че изпратените от Константин V хора успели да заловят княза на северите Славун, „който направил много злини в Тракия“. Изглежда, че северите начело със своя предводител изпълнявали достойно дълга си към отечеството – охраната на жизненоважните за неговата свобода и независимост старопланински проходи. Залавянето и убийството на Славун целяло обезвреждането на тези славяни, веднага след което последвала византийска експедиция на север от планината... Краят на кризата в българската държава и на критичното ѝ външнополитическо положение пак бил ознаменуван с акция на българите в славянските области на Византия. След неискрен мир с Константин V хан Телериг (768–777) изпратил „двадесет хиляди конници и боили“, чиято задача била „да поробят и преселят Верзития в България“. „Верзития“, това е земята на славянското племе берзити в Македония – района на днешните градове Битоля, Прилеп и Велес. Преселването на тези славяни в България едва ли е било целта на похода. Византийският летописец Теофан Изповедник просто механично прехвърлил политиката на императора върху българския хан. Но докато единият имал за цел намаляване на славянското население на имперската територия, за другия било по-важно присъединяването на земите, обитавани от това население, към българската държава... Вероятно този поход бил една отвличаща маневра, защото Константин V подготвял нова голяма експедиция срещу България. Българите били разбити във Верзития, но и походът на византийците не успял. Скоро след това Телериг измамил императора да му посочи агентите си в България, избил ги, а разяреният и отчаян Константин умрял. Така и българите, и славяните се отървали от найстрашния си враг.

Отслабената и изтощена България нямала възможност да продължи традиционната си външна политика веднага. Затова, когато в 783 г. славянските племена около Солун и в Тесалия се разбунтували, византийският пълководец Ставракий успешно потушил въстанието и ги направил (пак?!) „данници на империята“. Това бил удар главно срещу престижа на България сред славяните. Много рядко се случвало Плиска да изостави своите съюзници и това ставало само когато държавата била в крайно критично положение. Едва девет години след тази византийска акция хан Кардам (777–803) разгромил при Маркели император Константин VI и с тази победа създал предпоставки за следващите български успехи в южната част на полуострова.

Издигането и разширяването на България при хан Крум (803–814) имало важно значение за славяните вътре и вън от държавата. Още в началото на неговото управление територията на страната се разширила на северозапад до река Тиса (днешна Унгария). Това били земите на аварския хаганат, където живеели много славяни и от тях се знаят имената на племената тимочани, браничевци, ободрити.

Мирът с Византия бил нарушен през 807 г. във връзка със славянско въстание в Пелопонес, където асимилационната политика била най-силна и най-резултатна. Изглежда, че и сега в Плиска не останали безучастни, защото император Никифор I Геник (802–811) не се отправил към Пелопонес, а към България. Известието за един заговор срещу него прекъснал похода, но възстановилата вече своите сили България намерила повода за започване на голяма война срещу империята. В 808 г. бил проведен успешен поход в областта на река Струма, а в 809 г. била превзета Сердика (София), чието стратегическо положение всякога представлявало ключ за военни акции в защита и за присъединяване на славяните в Македония към българската държава. Император Никифор се опитал да разсели в тези райони неславянско население от поданиците на империята в Източното Беломорие, но нямал особени успехи. Неговият поход в 811 г. всъщност представлява опит с един удар да бъде разрешен целият славянски въпрос – с унищожаването на българската държава трябвало да бъдат покорени окончателно и славяните.

Участието и ролята на славяните поданици на българската държава в спасяването на Отечеството било несъмнено равностойно на прабългарското. Славяните дори пострадали от византийското нашествие повече от прабългарите, част от които все още не били напълно уседнали и с многобройния си добитък можели да се оттеглят от пътя на грабителите. Един от писмените извори съобщава, че никифоровата армия опожарила още неожънати ниви... несъмнено унищожени били плодовете на славянския земеделски труд. Славяните били главната ударна сила на армията в пехотния бой и затова е сигурно, че при битката в старопланинския проход Верегава на тях се паднала главната тежест. В нея участвали вероятно и славяни от западните български земи. Ненапразно Теофан Изповедник пише, че с чашата, направена от черепа на Никифор, Крум пиел наздравица със **славянските князе**.

След победата при Верегава започнала нова българска експанзия на юг. Този път ханът предпочел политиката на императора – започнал да изселва жителите на превзетите византийски градове в българските земи на север от Дунава. Това било важна стъпка в полза на славяните, които получавали възможността за заемат и укрепените пунктове на империята. Поредицата победи над византийците, от само себе си, поставила нова грандиозна по мащаби политическа задача пред българската държава и нейните владетели. Досега целта, диктувана от стремежа за оцеляване, била господството на полуострова посредством обединението на всички славяни в границите на България. След победата при Версиникия през 813 г. Крум отворил следващата страница в историята на държавата ни, където трябвало да бъде описано **унищожението** на империята и пълното териториално владичество на прабългарите и славяните над цяла Югоизточна Европа. Основна задача за постигането на тази цел била овладяването на Константинопол. Начало на нейното изпълнение станало опустошаването на европейските територии на империята главно около Константинопол. Превзети били почти всички крепости, включително и Одрин, и техните жители Крум преселил в отвъддунавска България. На тяхно място трябвало да се настанят славяни, които безрезервно подкрепяли амбициозната идея на българския хан. Без тяхното масово участие не били възможни победоносните му войни с Византия и успешния край на българската експанзия на юг. Експанзия, която предвещавала бляскаво бъдеще на държавата и нейните поданици. Високо ценял хан Крум своите славяни и най-вероятно в техен интерес най-вече създал своите закони – всички, които достойно служели на държавата, изведнъж трябвало да застанат равни пред властта...

Смъртта на най-великия измежду владетелите на езическа България като че ли снела от историческата сцена задачата да бъде унищожена Византийската империя. Новият владетел хан Омуртаг (814–831) сключил в 815 г. тридесетгодишен мир с Византия. Надпис с част от неговия текст е намерен при днешното село Сечище (Сюлейманкьой), Шуменско. Там са изложени най-важните от единадесетте клаузи на договора. Първата от тях била за границата, а втората и третата за славяните... Най-напред българският хан се грижел за ония славяни, които **били поданици на императора** – за тях е красноречивият и категоричен пасаж: „Те трябва да останат така, както са били заварени, когато избухна войната.“ Това означавало, че България поставяла под забрана всякакви принудителни миграции от европейската територия на Византия в малоазийските ѝ провинции. По този начин тя осигурявала главната насока във външната си политика. Едва след това в договора са упоменати славяните – **поданици на българската държава**, които били отвлечени по време на войната. Тях византийците трябвало да върнат в селищата им по Черноморското крайбрежие на юг от Стара планина.

▼ Надписът от село Сечище, Шуменско (Сюлейманкойският надпис)

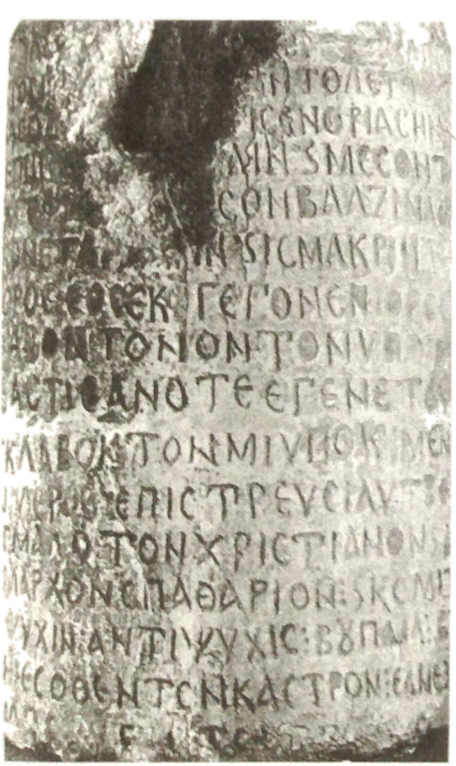

По време на своето управление хан Омуртаг нямал големи грижи със защитата на славяните в южната част на полуострова. Няма исторически извори за някакво брожение сред тях против императорската власт. От друга страна, византийската администрация, наплашена от победоносните войни на българите, изглежда, не смеела да наруши втората глава от мирния договор. Вниманието на плисковския двор било насочено на северозапад, където от Тимок до Тиса живеели славяните тимочани, ободрити, браничевци, а вероятно и други неизвестни нам племена. Разположени в зоната на границата с франкската държава, те не били заплашени особено от чужда експанзия и асимилация. Изглежда, франкският император отделял малко внимание на тукашните свои поданици и на славянските князе се сторило, че под неговата власт ще бъдат по-самостоятелни. Към 818 г. те се отметнали от България и се обявили за франкски поданици. Изглежда, надеждите им не се оправдали, защото само след една година се отказали и от това поданство, като преминали към хърватския княз Людевит, който водел борба за пълна независимост на малката си държава. Скоро обаче франките разбили хърватите и всички тукашни територии минали под техен контрол. Хан Омуртаг правил няколко опити за мирно решаване на конфликта с франките и след като не успял, изпратил достатъчно голяма армия за да възвърне властта си над тези славяни. В нея участвал флот сигурно от еднодръвки, а може би и от речни кораби, несъмнено управлявани от обитаващите Долния Дунав славяни. Срещу българите излязла войска, начело с кралския син, но бързо била отблъсната. Омуртаговите войски покорили и панонските славяни, изгонили князете им и назначили български управители. Това сведение на немските хронисти показва, че настъпил краят на федеративното устройство на българската държава.

Откъслечните сведения за управлението на Омуртаговия син Маламир (831–836) подсказват за някакъв конфликт с Византия за Пловдив и пловдивската област, за Източните Родопи. Много по-важно за славяните, които живеели под византийска власт, се оказало управлението на хан Пресиан (836–852). По негово време Византия започнала много тежки войни с арабите. Щом европейските войски се прехвърлили в Мала Азия, въстание вдигнало племето на смоляните, които обитавали Западните Родопи. Последвал поход на мощна българска армия начело с първите помощници на владетеля – кавхана, ичергу боилата и кана боила колобъра. Голямото значение, което отдавал на тази експедиция хан Пресиан, личи от това, че ръководството ѝ било поверено на трימата най-висши пълководци. Те оправдали неговото доверие – най-напред помогнали на смоляните, а след това настъпили към Беломорието. Византийският отпор бил слаб и българите безнаказано утвърждавали своята власт по егейските брегове, в Централна и Западна Македония. Приета доброволно и безрезервно подкрепяна от славяните, тази власт била трайна и имала добро бъдеще. При хан Персиян станало и първото сблъскване между българи и сърби. Не е ясно какъв бил поводът, нито пък е известна причината за това. Може би византийското злато е подтикнало сръбския жупан Властимир да хвърли в една авантюра току-що образувалата се държава. Или пък увлеченият от успехите си Персиян е поискал да присъедини към своята територия и сръбските племена. Опитът му обаче бил осъден на неуспех, защото те произхождали от западните славяни и били обособена етническа група на Балканския полуостров – общото между тях и останалите – славяни не било достатъчно, за да се чувстват привлечени от обединяващата сила на България. И нещо по-важно – сърбите не били застрашени от византийска или франкска експанзия, за тях погърчването или асимилацията въобще не били реална заплаха. Подобно на тимочани, браничевци и ободрити те се стремели към пълна самостойност и независимост. Скрити в непроходимите си, покрити с гори планини, сърбите около две години отбивали българските колони, докато хан Персиян не се отказал от експедицията...

Към средата на IX в. българската държава вече се различавала съществено от държавата на хан Аспарух. Своеобразното федеративно устройство било премахнато и на негово място изникнала централизирана административна организация, отговаряща на структурата в управленския апарат. Премахнати били „славиниите“ начело с племенните си князе. След сложна и продължителна реорганизация в хода на многобройните войни в България се образували една **вътрешна** област и десет провинции, наречени **комитати**. Начело на администрацията във вътрешната област стоял вторият помощник на хана – ичергу (вътрешният) боилата, а на комитатите – комити. Така се изравнявали всички поданици в държавата не само в правно, но и в административно отношение. За да добие тя обаче своя завършен вид, било необходимо и изравняването в религиозно и в езиково отношение. Това била новата историческа задача пред българските владетели, аристокрация и народ.

АРИСТОКРАЦИЯТА

Управлението на държавата се регламентирало от родовата структура на прабългарското номадско общество. Устройството на управлението, подчинено главно на интересите на военното превъзходство над околните народи, предполагало авторитарна власт и строга йерархия. Най-високо стоял ханът, който поне теоретически обладавал **цялата власт** в държавата – военна, административна, религиозна. Негови първи помощници били кавханът, ичергубоилата, кана боила колобърът, миникът и прочее. Мъжете, които по един или друг начин участвали в управлението на ханството и войската, се делели на боили, багатури, багаини и мирове. На всеки от тях титлата сочела мястото в обществото, а участието в държавните работи се определяло от длъжността, дадена му от хана. В тази стегната система, като че ли нямало място за чуждия всъщност елемент – славянската родова аристокрация.

Управлението на ранното славянско общество също било в ръцете на „родовити хора“, но неговата структура имала твърде архаичен вид. Начинът на живот и общественото развитие определяли в известен смисъл прекалено демократичното устройство на техните взаимоотношения, отбелязано неведнъж в писмените извори. Кратките фрази „живеят в безвластие...“, „не се управляват от един човек и от старо време живеят демократично“, „не се оставят да бъдат... управлявани“ на Прокопий Кесарийски и Псевдомаврикий, като че ли свидетелстват за пълната липса на власт у славянските племена. Псевдомаврикий дори е посветил на славянското „безвластие“ доста дълъг и красноречив пасаж: „Така че, ако помежду им се появи разногласие, те или не достигат до споразумение, или пък, ако се споразумеят, веднага други нарушават решението, като всички противници враждуват до смърт помежду си и никой не иска да отстъпи другиму.“ От друга страна, още Йорданес пише за антския „цар“ (Рекс) Бож и неговите „седемдесет велможи“. Пак Псевдомаврикий, пък и Менандър Протектор, Теофилакт Симоката, както и „Чудесата на Свети Димитрий Солунски“ споменават за военни предводители на славяните, макар и под най-различни наименования – управници, вождове, главатари, които едва ли означават различни длъжности, а още по-малко сочат някаква йерархия. Гръцките термини в случая съдържат много общ смисъл, а и дори да имат предвид нещо конкретно, положително не отразяват съдържанието на славянската племенна титулатура. Има и по-сигурни известия за „родовитостта“ на славянските първенци. У Менандър Протектор известният от аваро-славянските конфликти Мезамир е означен като „син на Идризий, брат на Келагаст“, без да се споменава кои са те! Самото посочване на Мезамировия произход, посредством бащата и брата, означава някаква традиция, някаква почит към първенствуващите родове на славяните.

Още преди образуването на българската държава византийските писатели назовават титлата „**рига**“ или „**регас**“ – например у Теофилакт Симоката с нея е означен вождът на дакийските славяни Мусокий, а в „Чудесата на Свети Димитрий Солунски“ – предводителят на ринхините Пребънд. Може би тук тя трябва да се свърже с латинското „рекс“, но за гръкоезичните византийци. У славяните тази титла звучала иначе – **княз** и е обща за всички славянски народи през цялото средновековие. Князете на славяните на първо време упражнявали само военна власт, стремели се към авторитарност в своите племена и към пълна външна независимост. Този стремеж понякога бил тъй силен, че се пренебрегвали общите славянски интереси. Красноречив пример в това отношение е една от обсадите на Солун, когато едни племена се сражавали по стените, а други снабдявали жителите му с храна...

В традицията да се управлява обществото, между славяни и прабългари действително имало значителна разлика. Изглежда чудно и даже парадоксално, че докато прабългарите се стремели да създадат и пазят държавата, славяните, напротив, правели всичко, за да живеят „в безвластие“. Византийците дори често използвали този стремеж: „Понеже те имат много князе, при това несговорчиви помежду си, не е неуместно някои от тях, особено тези, които са по-близо до границата, да бъдат привличани с обещания и дарове...“ А когато през VIII в. управлението на българската държава се разстроило, борбата била не за самостойност и независимост на родове и племена, **а кой да стане хан**, т. е. стремежът на прабългарските аристократи е да се възстанови нарушената авторитарност, да се постави силна личност на престола, която ще съумее да наложи своята власт – да защити интересите на знатните, държавата и в известен смисъл на народа.

Противоречивото съчетание на двете традиции в управлението на обществото било преодоляно на първо време с федеративното устройство на държавата. Зависимостта на славянските князе от Плиска била номинална – те признавали върховенството на българския хан, но управлявали без негова намеса племената си. Постепенно обаче в общото социално-икономическо развитие на държавата, славянската родова аристокрация била интегрирана в управлението при изменение и усъвършенстване на военноадминистративния апарат.

Не са особено много сведенията и за князете в българската държава. В апокрифния летопис „Видението на пророк Исая“ първият от легендарните български князе е наречен Слав – при него била „населена земята Карвунска, наречена българска“. Царстващият след него е наречен Испор, който създал „Дръстър град“ и „Плюска град“. Въпреки митологичния характер на информацията тя съдържа много историческа истина. Испор – това несъмнено е славянската транскрипция на Аспарух, първия хан на дунавска България и основател на нейната столица Плиска. Но защо легендата е поставила преди него неизвестния за писмените исторически извори Слав? Както вече допуснах, не е ли възможно неговото име да представлява епоним, т. е. да обозначава просто всички заварени от прабългарите славяни на север и юг от Дунава? Твърде вероятно е обаче, името на Слав действително да принадлежи на суверена на северите или „седемте рода“, с които Аспарух сключил споменатия договор. Така Слав ще да е първият познат нам княз на славяните в българската държава.

През втората половина на VIII в., когато император Константин V Копроним хвърлил цялата византийска мощ срещу България, а монолитността на плисковския двор била разкъсвана от междуособици, княз на северите бил Славун. Неговият исторически пример е тъй значителен, че заслужава да се цитира целият пасаж на Теофан Изповедник: „А императорът, като изпратил тайно хора в България, заловил княза на северите Славун, който бил направил много злини в Тракия.“ Тук е потвърдено задължението на северите да бранят южната граница на държавата, уточнена е задачата им – да се извършват авангардни нападения отвъд планината, и най-сетне се вижда, че докато прабългарските боили се боричкали за властта в Плиска, славяните начело със своя княз достойно изпълнявали дълга си на съюзници и поданици. Верността на

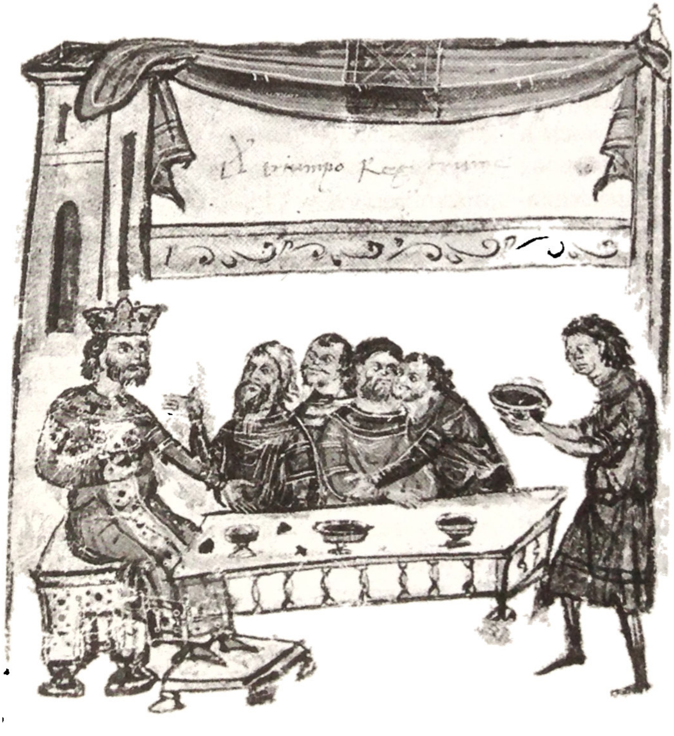

Хан Крум пие наздравица със славянските князе след победата над император Никифор (Миниатюра)

Славун към общото дело е много показателна за положението на славянската аристокрация в държавата. Ако във военно и административно отношение тя не е била равностойна на прабългарските боили и прочее велможи, северският княз лесно би се поддал на византийските изкушения... В текстовете, които описват нашествията на император Никифор I Геник в България, са споменати не един, а множество славянски князе. Там присъствието им в армията е загатнато с участието на „околните славянски племена", а след победата те са посочени като сътрапезници на хана, които пият от превърнатия в чаша императорски череп. За популярността на тази славянска аристократическа титла в българската държава красноречиво свидетелства известният „Именник на българските ханове", който е познат само в кирилски текст. Там прабългарските ханове преди и след Аспарух са наречени **князе**. Титлата княз носи и първият християнски владетел на България Борис, а и неговият наследник Симеон до провъзгласяването му за цар в 913 г.

Сведенията за другата титла, смятана от много историци и езиковеди за чисто славянска – **жупан**, са значително повече. Докато в най-пълния и достоверен извор за титулатурата в средновековна България – каменните надписи, князете въобще не се споменават, жупаните са удостоени с внимание няколко пъти. Ако се съди по един надпис на прабългарски език с гръцки букви, жупаните са заемали едва десето място в йерархията, установена според големината на водената от всеки военачалник формация. Друг каменен надпис съобщава рода на един жупан – Ермиар. В трети, освен рода – Кюрегир, е предадено и името на жупана – Шун. Към термина „жупан" е прибавен и втори – **таркан**, който обозначавал неговата длъжност. Знаят се и други титли с подобни прибавки: зера-таркан, бори-таркан, олгу-таркан, кана-таркан. Всички те повече или по-малко съответствали на византийското „стратег" (може би под стратег), управител на военна и административна област. Така било и в България – тарканите управлявали, били хански наместници в някое тарканство. От надписите се вижда, че и двамата жупани са от прабългарски родове. Други двама жупани, пак прабългари, се знаят от надпис върху един от съдовете на съкровището, намерено при унгарското село Наг сент Миклош и датирано в IX в. – Боила-жупан и Бутаул-жупан. Това вече прави в известен смисъл съмнителен чисто славянския произход на титлата. В случая могат да се направят две равностойни допускания. Първото е, че титлата има прабългарски произход и се е произнасяла зоапан, но е била посславянчена още при образуването на държавата и в първите десетилетия на съвместен живот. От българските славяни тя минала у сърби и хървати, а от аварския хаганат – у чехите. Останалите славянски народи въобще не познават тази титла. Второто допускане предполага нейната чисто славянска принадлежност, но с бърза и дълбока интеграция в прабългарската военноадминистративна върхушка.

Известна е и друга освен тарканската степен на жупана. На дъното на луксозна сребърна чаша, открита в

Сребърната чаша на великия жупан Сивин

един гроб край Велики Преслав, е гравирано: „Господи, помагай на Сивин, **велик жупан** в България." Едно наблюдение върху техниката датира надписа – формулата „Господи, помагай" е врязана вторично, след останалото и това означава, че Сивин отначало е бил велик жупан на езическа България. Като се покръстил заедно с останалия народ, той поръчал да му допълнят надписа с християнското пожелание. И тъй като покръстването станало в 864–865 г., значи Сивин е живял в IX в. Добавката „велик" показва, че този жупан е стоял над останалите, бил е техен началник, техен предводител. Изказано е, и то справедливо, предложението, че великият жупан е един от шестимата велики боили на България, за които става дума в съчинението на император Константин Багренородни (913–959) „За управлението на империята". След като водещият церемонията византийски чиновник, наречен логотет, питал за здравето на българския владетел и семейството му, задавал втори въпрос: „Как са шестте велики боили?" Заедно с кавхана, ичиргу боила, кана боила колобъра, миника и още един, засега неизвестен сановник, великият жупан бил пръв помощник на хана в управлението на държавата. Най-вероятно военната му длъжност е водела началото си от върховен предводител на ония славяни, които останали в административната област, наречена „вътрешна". Тази му функция ще да е била доста значима на първо време, щом е влязъл после в общата държавна система на управлението. Жупанската институция се запазила и през X в. – при село Мирча вода в днешна Румъния е открит кирилски надпис от 943 г. с името на някой си жупан Димитър.

Ако в известните досега надписи титлата жупан носят все прабългарски аристократи, друг надпис, намерен при село Върбяне, Шуменско, е донесъл името на славянин, удостоен с прабългарска титла: „Славнас багатур-багаинът беше мой хранен човек и като се разболя, умря." Гръцкото „Славнас" е славянското „Славън"

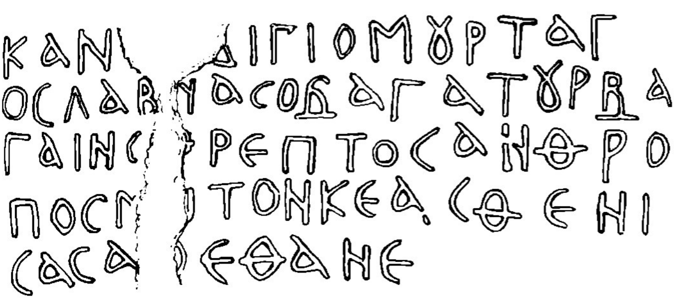
ΚΑΝ ΔΙΓΙΟΜΥΡΤΑΓ
ΟCΛΑΒ ΥΑCΟΒΑΓΑΤΥΡΒΑ
ΓΑΙΝC ΡΕΠΤΟCΑΝΘΡΟ
ΠΟCΓ ΤΟΝΚΕΑCΘΕΝΙ
CACA ΕΘΑΝΕ

Надписът на багатур-багаина Славън

или „Славун“. Родът на този багатур-багаин не е посочен, сигурно той е дошъл в редиците на титулованите прабългарски велможи „отвън“ благодарение на личните си качества. Явно управлението на държавата и войската било отворено и за славяните. Такъв ще да е бил и друг славянин, на име Драгомир, поставен от хан Крум начело на българската делегация за мирни преговори с император Михаил Рангаве (811–813) в Константинопол.

Тези факти и разсъждения добре обясняват защо имената на тримата Омуртагови синове Енравота, Звиница и Маламир имат славянско звучене. И ако за първите две се появяват някакви съмнения, то сигурно е, че хан Маламир (831–836) носи чисто славянско име едва ли не като символ на бъдещия славянски приоритет в държавата.

Всички известни сведения за участието на славяните в управлението отразяват малка част от действителността. Но те са напълно достатъчни да се разбере, че военните и административни длъжности в България били достъпни за тях, което ги правело „общи за всички поданици на държавата, без оглед на произхода им“. Този принцип бил измежду най-важните фактори за устойчивостта и бъдещето на народа.

Времето на славянската аристокрация настъпило с приемането на християнството. Петдесет и двамата боили, които с родовете си вдигнали ръка срещу новия бог, били унищожени и така във военноадминистративната система на държавата възникнал един вакуум, който трябвало и вероятно е бил запълнен със славяни. Самият Борис заедно с християнското име Михаил приел и славянската титла „княз“, за да замени обремененото с езически смисъл и обредност „хан“. Няма достатъчно исторически извори, за да се разграничи участието на българи със славянски произход в управлението на християнската държава. Във всеки случай, сливането между двата етноса било най-силно сред аристокрацията и затова търсенето на подобен приоритет е без особено значение.

НАРОДЪТ

През първите десетилетия от своето съществуване България била разположена между Карпатите и Стара планина и за съвременните представи населението в нея не ще да е било многобройно. Но в ранните векове на средновековието, поради високата смъртност и малката продължителност на живота, от една страна, и ниската производителност на труда от друга, поради непрестанните войни и честите миграции нямало големи възможности за възпроизводство на човешкия род. Съобщенията за броя на населението у древните автори в много случаи имат откъслечен характер. Рядко някой от тях бивал добре осведомен, колко войска изпраща константинополският император срещу българите и с какви сили те му противостояли. Но дори когато тези цифри може да са достоверни, пак не е възможно те да служат за определяне общия брой на населението в българската държава. В историческата литература са изказвани най-различни предположения за съотношението между броя на славяните и броя на прабългарите след образуването на държавата. Повечето от тях, и то на авторитетни изследвачи на българската древност, свеждат въпроса към елементарното разсъждение: прабългарите са били добре организирано малцинство в славянското множество. От тази позиция се обсъждат всички въпроси не само за броя на населението през цялото ранно средновековие, а и за други важни етнически, икономически и културни процеси. Напоследък има известна тенденция „да се увеличи“ броят на прабългарите с разсъждението, че един малоброен народ не би могъл да победи голямата армия на Константин IV Погонат. Има едно изчисление по текстовете на ханските каменни надписи за броя на бронираната армия на българския хан през VIII в., според което тя достигала към 32 000 души. Отделно към нея се присъединявали леките конници, които били несъмнено повече. За да изведе толкова въоръжени мъже общо, целият прабългарски масив не ще да е бил малоброен. Това предположение се подкрепя, впрочем, и от резултатите от археологическите проучвания. Откритите в последно време езически некрополи на славяни и прабългари са приблизително еднакви по брой. Числото на гробовете във всеки от тях е също сравнително еднакво. Предположението, че на първо време славяните и прабългарите били равностойни по брой поданици на държавата, има в науката сигурно бъдеще, макар че са необходими още доказателства.

Последните научни дирения изведоха в обществото една нова теория за етническия състав на Първото българско царство, която си заслужава да бъде спомената. Теорията, всъщност, не е нова, създадена преди 30–40 години, тя напоследък придоби нови привърженици, които усилено я възраждат. Прабългаристи и тюрколози отдавна наблягат на неоспоримия факт, че прабългарите имали силно смесен етнически състав. В историческия път на номадите това е възможно обичайно явление – едно етническо ядро привлича други разнородни групи, „обраства“ с тях, при което често се подменят техните означения и затова писмените извори често ги бъркат. Малцина знаят например, че аварите в Европа съвсем не са азиатските, истинските авари „аб-ба“. Те никога не са достигали центъра на стария континент, но на тяхно място на запад от евразийските степи се придвижили в средата на нашето хилядолетие съвсем разнебитени части от племената „вар“ или „уар“ и още по-малка част от вече изтеглилите се от тукашните полета хуни. Те образували пъстра етническа маса, наричана „уар-хуни“ или „уархонити“, което лесно се транскрибира в известното и прочуто „аб-ба“, „аба“, „абари“, „авари“ – страшилищата на степите. И всички на техния път отстъпвали, бягали пред жалките скитници заради жестоката слава на истинските авари. Те бързо добили богатство и сила, докато един ден станали господари на цяла Средна и Източна Европа за близо два века. Образували етнокултурно пространство със специфични черти и преди да изчезнат, оставили дълбока диря в ранносредновековната история на континента.

Също и прабългарите, за които всички знаят, че са тюрки или тюркизирани угри, в действителност като цяло представляват една амалгама от доста различни народи. Няма съмнение, че върхушката, владетелският род, аристократичните родове, повечето от „хранените хора“ принадлежали към тюрките. Но и те не били съвсем хомогенни – достигналите до нас съвсем незначителни останки от пребългарския език показват сплав от тюркски, ирански и угрофински елементи. Това смесване било най-силно в широките слоеве на прабългарското общество. Изворите, преките текстове на хронистите, не споменават подобно нещо, но анализът на археологическите паметници недвусмислено сочи, че наистина в тюркската група се влели останки от старото сарматско (иранско) население на Източна Европа. То не принадлежало вече към номадите, а уседнало, преминавайки към земеделско-градския бит и препитание. Някъде през VI в. сармато-аланите започнали да се смесват с големи групи славяни, които изглежда с течение на времето ставали все повече и повече. Към втората половина на VII в. славянските черти в културата на това население започнали да доминират. Тъкмо тогава тръгнали на запад прабългарите начело с хан Аспарух. Сармато-аланите и славяните от басейна на Среден Днепър изоставили своите обиталища и последвали с ордата на запад. Причината за това е нашествието на хазарите, които подобно на хуните през IV в. помитали всичко по своя път.

Според горната логика, прабългарският етнически масив съдържал големи групи славяни, чието присъствие оказвало благотворно влияние на отношенията между тюркската знатна върхушка и заварените на Балканския полуостров славянски племена. Те били земеделци, а не номади, които тъй да се каже катализирали усядането на ордата в долнодунавските земи и осигурявали постоянен, устойчив просперитет на държавното стопанство... Може би на тях дължат имената си столиците Плиска и Преслав, също и различните селища и местности в равнината между Дунав и Стара планина. Този момент от историята на славяните в България, ако и да е донякъде теоретичен, обяснява от една друга страна, защо у нас отсъствал постоянен остър конфликт между номади и земеделци, който погубил Аварския хаганат.

Като присъединявали все нови и нови територии към държавата си, българските ханове изменили съотношението на нейния етнически състав. Вярно е, че на места в новите земи също живеели прабългари, например в Керамисийското (Битолското) поле и около Солун, в бившите аварски територии по Средния Дунав, но там те действително били малобройни сред славянското море. Към първата половина на IX в. славяните станали едно голямо мнозинство в българската държава, чиито поданици, без разлика на езика, който говорели, вече се наричали от всички околни народи с едно и също име – **българи**. Военните победи, обширната територия, икономическият възход издигали самочувствието не само на аристокрацията, но и на народа. Ненапразно в един от историческите извори, които описват нашествието на угрите в панонска България, се споменава т. нар. „българска надменност“. Това самочувствие се отбелязва и в други писмени извори, но най-добре е изразено в българския апокрифен летопис „Видението на пророк Исая“ от XI в., където българският народ е представен за богоизбран.

От писмените извори много трудно се долавят отношенията между славяните и прабългарите вътре в държавата. В археологическите паметници и съображенията, свързани с тях, тези отношения намират малко по-точен израз. Голяма роля за „разшифроването“ им имат общотеоретичните етнографски, екологически и демографски постановки за отношенията между земеделци и номади в световния исторически процес. Съдържанието на този почти професионален израз е скрито в едно обяснение за характера на номадската икономика и култура. Скотовъдството у всички средновековни номади е имало екстензивен характер, т. е. развъждането и отглеждането на добитъка разчитало на естествени пасища. Основната социално-икономическа формация, наречена в тюркската езическа традиция **аил**, заемала определена територия от степта и се задържала там, докато добитъкът опасвал всичката трева. След това аилът се премествал на друго място, после на друго и т. н. Този начин за използване на природните ресурси изисквал много голяма територия за малък брой скотовъди. Щом населението се увеличавало до определени размери и нямало къде повече да се разселва, най-бедните започвали да „усядат“ – основният им поминък ставал земеделието, а помощният – скотовъдството. Сред уседналите номади се развивали и занаятите. Стремежът на всички членове на степните общества обаче бил да чергаруват и така се получавало едно балансиране между чергаруващите и уседналите. Едните нямали възможност да се увеличават числено, а другите нямали възможност да увеличават обработваемата си земя, тъй като трябвало да я отнемат от пасището на другите. Затова номадското стопанство има „застоечен" характер, задържа развитието на обществото. Тази е причината, главната причина за бързото разпадане на номадските държави, като се започне от Атиловата и се завърши с империята на Чингиз хан. В новообразуваната българска държава нещата стояли поиначе. Отначало поминъкът на славяни и прабългари взаимно се допълвал. Липсата на достатъчно територия за сезонно чергаруване на прабългарите обаче била главната причина за тяхното бързо усядане. Тук баланс между земеделие и скотовъдство не се получил, защото новата държава предлагала по-добри условия за славянския поминък. С увеличаването на славянското население в нея приоритетът на земеделието ставал все по-голям. Обществените условия в новите държавни образувания предизвикали и бурно развитие на занаятите – умножили се занаятчийските центрове и тяхното производство. През IX – X в. селищата и градовете на Първото българско царство имали подчертан земеделско-занаятчийски характер, което обяснява могъществото на държавата, оцеляването на народността и донякъде защо днес българите са славяни.

Изселването на някои от мизийските славяни от първоначалните им обиталища и заселването на тяхно място на прабългарски социални и военни формации било извършено под напора на политическата обстановка и сигурно не е предизвикало неприязнени отношения между двата етноса. Тези славяни са освободили и част от обработваемите земи за пасища на новите заселници – номадите. В някои селища, особено по дунавския бряг, славяните останали да живеят там, където се били настанили преди. В тези селища се поселили и различни групи прабългари, които оставали вън от военноадминистративната структура на ханството. Това били останки от разпаднали се родове или аили, клонове на прабългарски племена, останали под хазарска власт и т. н. Най-продължителни проучвания на такова славянобългарско селище са правени в местността Стареца при с. Гарван, Силистренско. Там между славянските полуземлянки са открити и следи от традиционната за прабългарите кръгла юрта. До покръстването през 864-865 г. животът на двата етноса, независимо от непосредствената близост, бил в известен смисъл обособен. Тази постановка се поддържа от малцина изследователи и изглежда донякъде „еретична" в създалото се в досегашните исторически трудове впечатление за ранното бързо сливане между славяни и прабългари, но има свои сигурни основания. Те са в проучванията на езическите некрополи на Първото българско царство и тяхното обяснение. Оказва се, че през езичеството, чак до самото покръстване, славяни и прабългари погребвали мъртвите си на различни места. Това е напълно естествено, предвид разликата в религията им, чиято най-консервативна страна е погребалният обред. Нека само припомним, че и днес в България съществуват отделни общности, независимо от взаимните контакти и те погребват отделно мъртвите си в арменски, еврейски и прочее гробища. Причината за това е главно разликата в религиозните вярвания и после разликата в бита и нравите, да ги наречем най-точно с общото означение културно моделиране... Така езическите вярвания в средновековна България представлявали едно препятствие за пълното приобщаване на двата етноса един към друг, за пълното им сливане в една не само културна и социално-икономическа, но и езикова, даже накрая биологическа формация.

Останките от ранносредновековните селища и некрополи са разположени твърде нагъсто, главно между Карпатите и Стара планина. На юг от Балкана те са по-малко, но причината за това не е, че ги е нямало, а се крие в недостатъчното проучване на тази територия, голяма част от която е вън от съвременните български граници. Тези селища не са възникнали едновременно, но засега е невъзможно да се разделят по векове – датират се общо между осмото и десетото столетие. Наистина за някои укрепени с каменни стени градища е сигурно, че се появяват в IX в., но проучванията им все още са в самото начало, за да се получат от тях особени заключения. Пълният преглед на ранобългарската селищна мрежа подсказва за някои промени, настъпили у славяните при продължителното обитаване на Балканския полуостров след образуването на българската държава. Не било възможно всички да живеят в крайбрежията на реките, езерата и блатата, защото новата родина предлагала твърде малко от тази природна обстановка. Наложило се да бъдат заети хълмистите зони, планинските склонове и даже тесните планински долини, където поминъкът не можел да бъде вече главно земеделието. Така се променил животът на славяните, формирали се у тях други нрави и характери, с които ги превърнали в български славяни, а сетне и в българи с различен от този на другите славянски народи духовен стереотип. Разбира се, планините не били гъсто населени, както да кажем през зрялото средновековие (XIII – XIV в.). Но сведенията, че хан Аспарух поселил северите по склоновете на Източния Балкан, сведенията за славянското племе смоляни в Родопите, откритите напоследък останки от ранносредновековни планински селища в Шуменско и Кърджалийско убедително доказват, че още в VIII в. славяните владеели планините в най-широкия смисъл на думата. Тези планини, които станали каменните щитове на нашето отечество. Следващите векове донесли на България много изпитания, а разделените с планини една от друга области трудно се държали в единовластие, бавно реагирали войските на вражеските походи. Но овладените вече крепости, дълбоките гори пазели от гибел нейните поданици, а тесните клисури донесли не една победа на владетелите ѝ. Затова заселването на планините, превръщането на някои от славяните, а сетне и от българите **в балканджии** било едно от най-значителните следствия от тяхното заселване на Балканския полуостров.

Ранносредновековните селища от VIII–X в. се откриват на различни, повече или по-малко удобни за обитаване места, и една част от техните създатели даже предпочели да се настанят върху руините на напуснатите и полуразрушени ранновизантийски селища, крепости и градове. Дали обаче те са поправяли и използвали крепостните им стени, не може да се долови ясно. Сигурно е например, че върху някои ранновизантийски крепости били построени български. При разкопките се вижда, че едни от стените им следват трасето на старата фортификационна система, а други са встрани от него. Явно селищата не са били устроени заради запазени ранновизантийски стени, а са укрепявани по-късно, без да се използва завареното. Много показателно е използването на запазената част от късноантичната крепост край днешния Михайловград (античната Монтана). Понеже тази част от крепостта, която се намирала върху ниската страна на възвишението, била доста разрушена, настанилите се тук славяни още в VIII в. изградили нова стена, за да преградят с нея запазеното и крепостта останала, макар и двойно по-малка. В нея са открити останки от техните жилища и единственото засега на Балканския полуостров славянско езическо светилище, устроено в руините на късно античната казарма. Малко необичайно и даже странно изглежда тази стена към мощната крепост. Изградена от ломени камъни, споени от глина, без кули и даже без бастиони, тя изглежда неугледно подобие на късно античните фортификационни съоръжения от камък, тухла и хоросан. Но засега тази стена е единственият ранен паметник на славянско каменно крепостно строителство въобще! Неговата научна и всякаква друга стойност се състои в това, че показва как славяните са овладявали постиженията на средиземноморското строителство, как са се учели на онова, което след век-два щяло да възвиси българския народ до златното Симеоново време.

Ранносредновековните селища се появили върху руините на късноантични крепости и градове, не само защото местата им били подходящи за обитаване, но и защото там имало в изобилие строителен материал за преупотреба. През IX в., когато първата българска столица Плиска започнала да се превръща от хански лагер в град, когато започнал строежът на най-ранните каменни крепости, към българската държава били присъединени и обитавани постоянно късноантични градове, например Сердика (София), Наисус (Ниш), Филипополис (Пловдив), Верея (Стара Загора) и прочее. Макар, че там животът въобще не замирал, демографски приоритет имали славяните, които плътно заселвали градските далечни и близки околности. След като станали поданици на българската държава, те завладели всички позиции в общественото развитие на градовете и от потомци на обитателите на речните и блатни брегове, от потомствени земеделци започнали да стават граждани. Едни от тях продължавали да се занимават със земеделие, но други се превърнали в **занаятчии, търговци, администратори**. Докато във военните и административни центрове, около които живеели прабългари, населението било смесено, останалите градове се владеели от славяните. Така те давали общия тон на социалния и икономически живот в обширните провинции на Първото българско царство.

Гъстата селищна мрежа, чиито останки днес покриват долнодунавските земи, е сигурно свидетелство за значителното увеличаване на населението в българската държава през VIII–X в. През средновековието то често редеело не само поради многото войни, но и заради периодичните епидемии, природните бедствия – суши, бури, наводнения, срещу които човекът бил, пък донякъде и днес е безпомощен. Независимо от това обаче устойчивото политическо и икономическо положение в тогавашна България осигурявало увеличаване на населението с присъединяването на нови земи и преселване от временно заети чужди територии, още и по пътя на естественото възпроизводство. Останките от ранносредновековните селища се простират на сравнително големи площи – достигат понякога 30–50 дка и затова е невъзможно пълното им археологическо проучване. Така не е известен броят на всички жилища и броят на използваните едновременно жилища, откъдето да се опитаме да изчислим приблизителния брой на обитателите в едно селище. Ако съдим по броя на езическите гробове в некрополите и приемем например средната годишна смъртност за 3%, селищата ще да са имали по към 60–70 жители средно за периода VIII – първата половина на IX в. Това пресмятане, разбира се, има много относителен характер, но засега е единствено възможното.

Жилищата на всички поданици в българската държава през ранното средновековие били същите полуземлянки, които славяните строяли при заселването си на Балканския полуостров. Вече нямало нужда от кръглата лека юрта или от някакви нейни потрайни варианти, в които живеели

∀ Старобългарски жилища-землянки. Графична реконструкция (отвън)

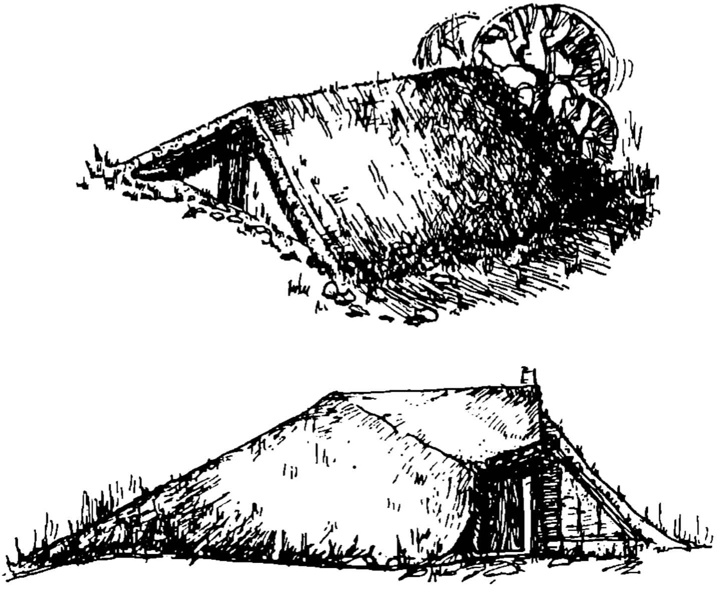

прабългарите и тези жилища бързо били изоставени. При разкопки на различни места у нас са открити и проучени останките на над 300 полуземлянки и обяснението им дава възможност най-общо да си представим онова, което Симеоновият книжовник Йоан Екзарх нарича „бедни хижи“. Полуземлянката останала почти без изменение най-използваният тип жилище през целите три века на Първото българско царство. Наистина открива се по нещо, което би могло да се нарече усъвършенстване – например в едни селища има следи от полуземлянки, чийто покрив носели симетрично разположени в ъглите и в средата на стените гладко издялани подпори, каквито през VI–VII в. не се поставяли. Другаде някои от стените били облицовани не с мазан плет, а с ломени камъни, споени и понякога даже измазани с глина. Най-голямото усъвършенстване на българското народно, сиреч на славянското жилище в България, изглежда, е плътното облицоване и лекото надстрояване на стените му с камък. Така полуземлянката станала по-трайна, предоставяла повече сигурност срещу климатичните изменения и, разбира се, повече удобства. А особено много такива жилища се откриват в селищата, построени върху руините на късноантичните крепости, където насипите били неустойчиви и стените на жилищната яма лесно се ронели, а от друга страна, строителният материал – камъни и тухли – се намирал в изобилие. Например облицовката на откритата в Средец (София) полуземлянка е от наредени без спойка редове от късове тухли. Впрочем ранносредновековните жилища, чиито останки се откриват в руините на късно античните крепости са не само полуземлянки. Понякога по-високо запазените стени на старите сгради били преустройвани с паянтови прегради и покривани с дървени скатове. Останки от такива жилища са открити и в късно античната крепост край Михайловград, и в Кюстендил, София, Хисаря. В Калиакра с допълнителни зидове за ранносредновековно жилище била преустроена късно антична баня...

Заедно с ямите от полуземлянки в ранносредновековните български селища се откриват и следи от постройки, които не били вкопани в земята. Някъде ги правели от плет, обмазан с глина, другаде от преупотребени строителни материали, споени с глина. Тези постройки били правени със стопанска цел – главно за съхраняване на земеделската продукция и инвентар, но ако съдим по откритите огнища, някои се използвали и за жилища.

През втората половина на IX и X в. в много от новопостроените български крепости се появил още един тип жилище – надземната каменна постройка със сравнително дебели стени. По пример на монументалното строителство в столиците Плиска и Велики Преслав, на запазените монументални сгради в големите късноантични градове, се появил стремежът да се градят нови жилища, които донякъде напомнят гражданското строителство на старата средиземноморска култура. Като изключим жилищата на знатните, каквото например е откритото в Пернишката крепост, някои от тях явно били собственост на хора от простолюдието. Такова жилище е проучено извън ранносредновековната българска крепост край Хасковските минерални бани – сравнително голяма каменна сграда с две помещения. При разкопките на крепостите Перник и Долно Церово, Благоевградско, са открити и останки от надземни каменни жилища, големи приблизително колкото полуземлянките. Наредени са покрай крепостната стена или във вътрешността на укрепената площ, а помежду им има тесни улички. Там живеели обикновените обитатели на крепостта, семействата на войниците от гарнизона, занаятчии, дребни търговци. При разкопките на ранносредновековните жилища се откриват понякога доста запазени железни изделия, които са служели в тяхната конструкция – гвоздеи, скоби, панти, резета и различни обкови. Срещат се и ключове от особени дървени брави или части от т. нар. цилиндрови катинари. Значи, не само каменните постройки, но и обикновените полуземлянки били солидни жилища, чийто стопанин, като ги заключел, се отдалечавал сигурен за своето имущество.

И сега жилищата се отоплявали главно от каменни или вкопани в здравия бряг пещи. В някои селища се откриват останки и от куполовидни пещи, направени от налепена върху дървен скелет глина. Още по-често, особено в наземните жилища, се срещат открити огнища, с които по традиция отоплявали своите юрти прабългарите. Въпреки това славянското устройване на жилището и неговото отопление било, така да се каже, предпочитано по силата на много обстоятелства, най-важното от които е уседналият земеделски бит в страната. В немалко от проучваните селища са разкопани полуземлянки и даже преустроени за жилища развалини на късноантични сгради с големи правоъгълни подници пред пещта. Направени са много старателно от глина, в някои случаи имат вътрешна дървена конструкция. В ъглите имат дупка, като че ли за неподвижно закрепване на някакъв капак с дървени клинове. Тези подници са се оказали най-устойчивото в славянското „домашно огнище“ от България – с различни форми се използват чак до началото на XX в. Освен подниците в жилищата се откриват много често каменни хромели за смилане на зърното, които в сравнение с раннославянските са значително по-масивни. Откриват се дори железни огрибки за изстъргване на нощвите за месене на хляб.

Как изглеждали славяните в Първото българско царство? Лицата и косите сигурно са същите, както преди, защото за общите биологични промени трябва да се сменят много поколения. Облеклото и накитите обаче безспорно са претърпели развитие...

Понеже не са запазени миниатюри или поне графитни изображения, които действително да представят българските славяни, за външния им вид трябва да съдим по находките от проучените при разкопки гробове. От езическите гробове те са много оскъдни, защото огънят унищожавал една част от предметите напълно, а други повреждал така, че при събиране на прегорелите кости от кладата не ги забелязвали и не ги прибирали в урната. Останките от облеклото са само обикновените правоъгълни токи и по някое сферично или крушовидно бронзово

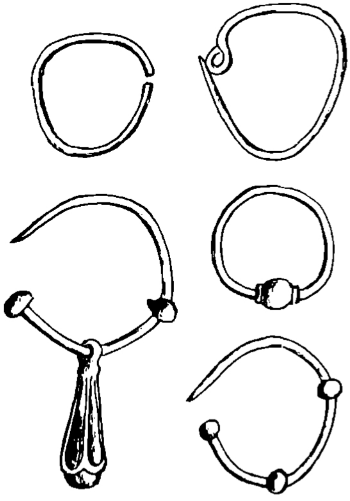

⮝ Обеци от славянските езически некрополи

копче. Мънистата също са малко – по едно, две или три в гроб. Те имат доста неправилна сферична форма и най-хубави са тъмносините с бели „очички“, които, макар и съвсем рядко, се срещат още в раннославянските гробове. Най-често в урните се намират обеци – обикновено по една, по-рядко по две, от бронзова или медна тел, с извит като буквата S край или с нанизани на дъгата зърна. Като изключение се откриват обеци с нанизана на дъгата куха висулка или с луновидна форма и звездообразна висулка в долния край. Малкият брой и простата форма на накитите подсказват, че както и да уговаряме непоправимите загуби от огъня на обредната клада, в едно можем да бъдем сигурни – в езическия период славянските накити, а следователно и облеклото имали още твърде скромен вид. Интересно е, че не се употребявали повече палчатите фибули, които, впрочем, сред славяните на юг от Дунава като че не били широко разпространени.

В ранните средни векове също имало мода, продукт на социализираната човешка суета. Наистина облекло и накити не се сменяли така често, както днес, пък и толкова рязко, но по различни причини едни украси идвали, други си отивали. Няма съмнение, че основното моделиране на облеклото оставало, а се изменяли отделни части, гарнитури. Тъй, например, ако фибулите изчезнали, появили се диадеми за главата, пръстените, обеците все повече се усложнявали, ставали все по-красиви и скъпи. Преминаването, както на славяните, така и на прабългарите към земеделско-градския бит на Средиземноморието създавало възможности за натрупването и на повече принаден продукт, а това увеличавало естетическите изисквания в обществото. Дългите периоди сравнително мирен живот, които понякога силната държава осигурявала на поданиците си, предразполагали към едно ускорено развитие на цялата култура, а това се отразявало най-напред в облеклото и накитите. След покръстването духовните идеологически бариери в общуването с Византия паднали, тогава тамошната мода, най-напред чрез аристокрацията, после чрез градските жители по-свободно проникввала сред българите. Това водело до „изравняване“ на традиционното облекло, но дали процесът получил завършен вид не се знае. Енциклопедията „Суида“ казва, че при Крум българите харесали облеклото на аварите и сменили с него своето. Мнозина учени приеха това сведение за чиста монета и решиха, че смяната на облеклото е едва ли не държавният акт, който целял да изравни в етнокултурно отношение славяните и прабългарите. Аварското облекло от времето на Втория хаганат се отличава с много характерни колани, обковани с бронзови или месингови гарнитури. В славянските и прабългарски гробове от езическия период обаче такива гарнитури не се откриват. Те се откриват в културните пластове на селищата или пък случайно на повърхността на терена. Това означава, че погребалните обреди в българското ханство на Долния Дунав забраняват на мъртвите да „носят“ колани в отвъдния свят. А иначе аварските колани били въведени в българското общество и били носени от всички с необходимия статус. Нещо повече отделни изследвания на този археологически материал говорят, че метални гарнитури от аварски тип били произвеждани в самата България, освен добитите като трофеи или донесени от преселилите се тук авари. Носенето на луксозни колани от злато имало значение като знак на рангово достойнство и така присъединените към старобългарската езическа аристокрация (т. нар. хранени хора на хана) славянски князе ги получавали и носели като дар от владетеля.

След покръстването славяните престанали да изгарят мъртвите си и християнското трупополагане е уеднаквило погребалния им обред с този на прабългарите. Въпреки известни влияния или по-скоро останки от езичеството в новия обред, много трудно е да се посочи в кои християнски гробове са погребани българи със славянски и в кои с прабългарски произход. Сигурно чак до X в., пък и след това, в народното облекло приоритет са имали дрехите с първообрази от ранния езически период. Накитите били обаче общи за цялата страна и по тях не е възможно да се направят някакви изводи за славянския им характер. Впрочем има едно интересно наблюдение – повечето християнски некрополи от IX–X в. в днешна Североизточна България и Източна Румъния, където в езическия период прабългарското население е най-плътно, съдържат по-малко накити, отколкото останалите християнски некрополи от Първото българско царство. Трябва да си представим, че славянката имала по-голяма склонност, отколкото прабългарката, да се украсява... Затова многобройните и фино изработени накити от християнските некрополи ще приемем за славянски, независимо, че са се появили и умножили благодарение на една обща мода в царството. Модата, естествено, украсявала кажи-речи само жените – от мъжкото облекло и накити са останали само по някоя тока, копче или проста метална халчица – обеца, носена непременно само на едното ухо. Пълното възстановяване на „идеален“ женски накит от IX–X в. изисква специално проучване, каквото досега не е правено, затова се задоволяваме да споменем съставните му части по място.

Пръстените и гривните – украси на ръцете – били доста разнообразни и се носели навсякъде в страната. Откритите досега пръстени са обикновено бронзови и медни, малко сребърни и по изключение златни. През езическия период били разпространени изрязани от ламарина почти стандартни форми, чието кръжило е тясна лента, а плоч-

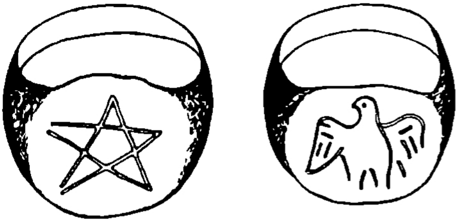

▲ Старобългарски бронзови пръстени

ката има елипсовидна форма. Тези пръстени имат един луксозен образец, намерен край видинското село Ивановци. Той е масивен и на плочката е врязан прабългарски знак, вероятно родовата тамга на собственика. Посребрени пръстени „с отворена халка“ от езическия период са намерени в Плиска. На плочките си те имат растителни орнаменти, каквито се срещат по старобългарските метални обкови за колани. Трябва да се предполага, че тези пръстени са „въведени“ в старобългарската култура от прабългарите. Отговорът на въпроса, дали славяните също ги носят, дава един златен пръстен с друга форма намерен случайно пак в Плиска, на чиято правоъгълна плочка на гръцки пише: „Тези пръстени ги дава владетелят“. Надпис на Маламир свидетелства, че по случай разни тържества хановете раздавали на боилите скъпи подаръци, а на простия народ да яде и пие. Пръстенът е именно такъв дар, който при включването в плисковския Двор получавали и някои от знатните славяни. Пръстените в българското царство били по-други – ляти от бронз, с елипсовидна плочка и на нея най-често гравирали изображението на орел с разперени криле или знак „пентаграма“ – звезда с пет лъча, изписана „без вдигане на ръката“. Летите пръстени на християнската старобългарска култура също имат свой луксозен образец, открит пак в Плиска. Той има приблизително същата форма, но вместо гравирано изображение на птица или знак, на плочката с клетъчни емайли е представена розета. Пръстените се носят и на лявата и на дясната ръка, без да знаем, дали е бил вложен някакъв смисъл в това. Гривни от езическото ханство засега не знаем, но от времето на царството се намират отделни бронзови гривни, вити от тел или ляти, а след това гравирани. Истинската мода на бронзовите гривни дошла в началото на XI век под силно византийско влияние. От това време има и гривни с надпис: „Господи помагай“, който е християнска формула. Над-

▼ Старобългарски бронзови гривни

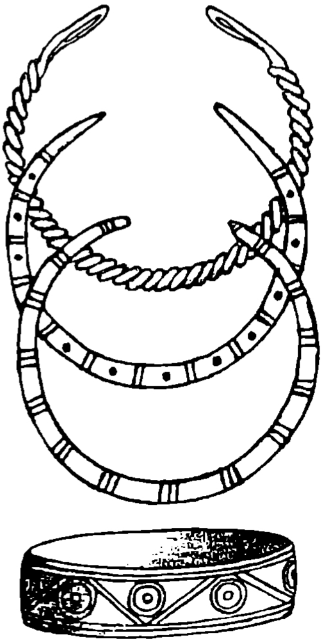

писът е на гръцки – явно тези гривни копирали или уподобявали византийски образци. Най-многобройни и разнообразни са и стъклените гривни: едноцветни – сини, зелени, черни, порядко кафяво-жълти, и многоцветни – усукани от няколко влакна с различен цвят или с нарисувани отвън линии, понякога със стилизиран растителен орнамент. Някои млади жени поставяли на ръцете си много гривни, например на лявата ръка бронзовите – десет-дванадесет, а на дясната стъклените – пет-шест... нали дясната ръка повече работи. Гривните се носели не само на долната совалка на ръката, но и над лакътя, в повечето случаи на дясната ръка.

От украсата на женската глава метални били само диадемите и обеците... Диадемите са отворени кръжила от усукана бронзова или сребърна тел с петлици в двата края. Поставяли ги на главата хоризонтално, така че пресичали челото. Може би кръжилото е част от някакво покривало, което се е спускало надолу по косата и раменете? Такива диадеми се откриват само в некрополите от ранното средновековие в България и трябва да се смятат за чисто български накит, може би със славянски произход. Украса за главата бил и т. н. прочелник, който представлявал също диадема, но от мека материя – кожена или от плат лента. Има любопитно сведение от Х в., което съобщава, че българите прехващали косите си с ленена превръзка. В писмо княз Борис питал папа Николай дали в лоното на християнството българите трябва да продължават да носят такава превръзка. Явно тя имала някаква сакрална стойност, значи била свързана с езическата религия и нейните обреди. Рядко върху прочелниците имало нашити метални пластинки, тогава

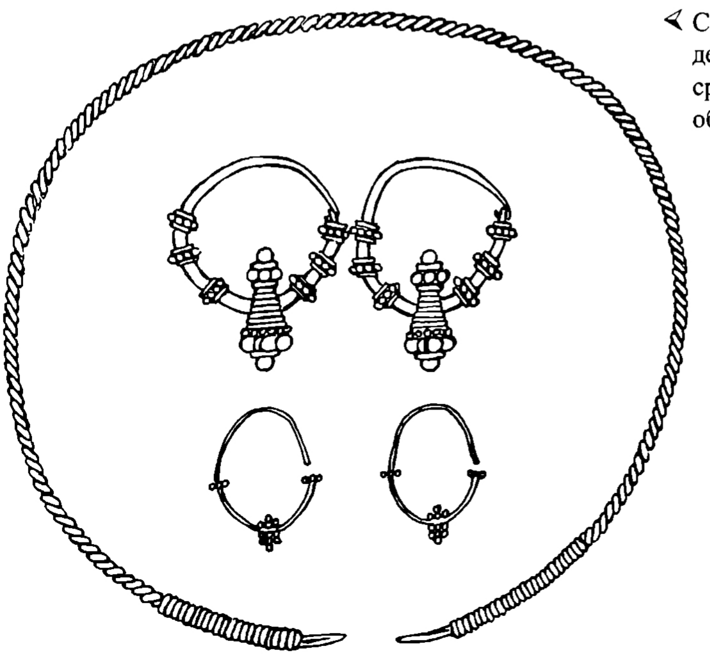

◄ Старобългарска диадема от бронзова тел и сребърни гроздовидни обеци накитът несъмнено се смятал за полуксозен. Доколко в ханството прочелникът, както и диадемата били познати и у славяни, и у прабългари, не може да се разбере. Откривани са в езически прабългарски гробове и след това в гробове на християни, които вероятно имат славянски произход. Особеното тук е, че те могат да бъдат приложени към различни аксесоари за главата – проста превръзка, платнено покривало, кожена шапка. В тази връзка сигурно са и висулките, наричани с чуждата дума „гомбици“, които висели от двете страни на лицето на нишки, вързани за прочелника. Представляват големи сфероидни топчета, кухи, направени от бронз, понякога позлатени. Знаят се само от християнски гробове и то в зони, където прабългарското присъствие се забелязва по-слабо. Те имат луксозни образци, украсени с емайли в известното Преславско съкровище и са свързани с византийските владетелски инсигнии, наричани „препендулии“, висящи от императорската корона по същия начин. Обеците са най-многобройните находки от гробовете, следователно те били най-разпространеният накит. Някои от тях не се закачвали на ушите, а се вплитали в косата над тях и над слепоочията (надушници). От всички ранносредновековни накити обеците са не само най-разнообразни, но и най-изящни. Направени от бронз и мед, а доста често и от сребро, те представят най-високите достижения

▼ Старобългарски гроздовидни и луновидни, с гроздовидна висулка, обеци от бронз

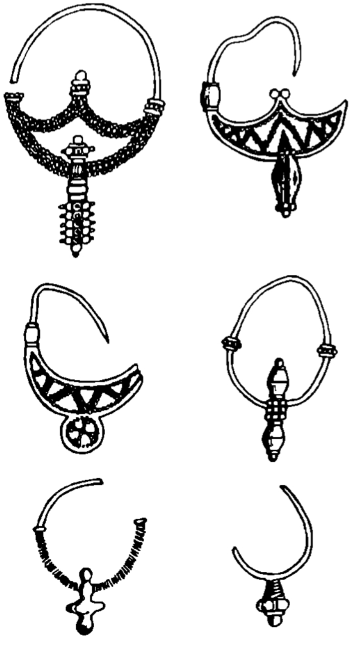

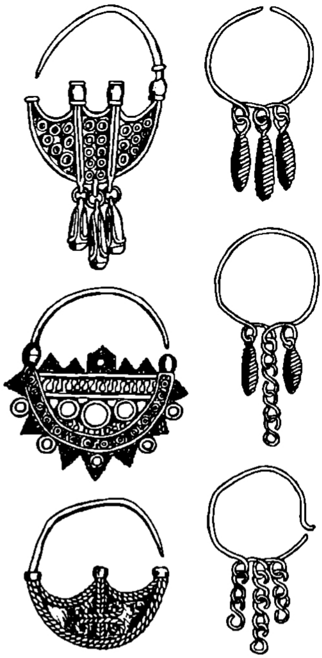

▲ Старобългарски луновидни и с подвижни висулки обеци от бронз на българската металопластика. Независимо от многото варианти, основните типове са два – гроздовидни и луновидни. Гроздовидните имат кръжило от обла или назъбена тел, на която е нанизана висулка от припоени метални зърна (гранули). Луниците наистина напомнят профила на непълното нощно светило. И по тях има украса от гранули, но и от тъничка гладка или назъбена нишка (филигран), която се вие в различни фигури. Двата типа обеци не са строго разграничени – понякога на луновидното кръжило е закачена гроздовидна висулка. Само от некрополите в Родопската област са известни и трети тип обеци – долната част на теленото кръжило се извива в три петлика, на които са закачени различни висулки – тънки верижки, „шушулки“, пластинки. Впрочем в тези некрополи луниците са доста различни от откритите другаде, а най-характерните гроздовидни обеци напълно отсъстват.

Украсите на шията и гърдите също са много разнообразни. Подобно на стъклените гривни, навсякъде се откриват стъклени мъниста от малки и големи огърлици – кръгли, елиптични, като тръбички, „прищипнати“ на равно разстояние на няколко пъти. Обагрени са в същите цветове като гривните, а по някои има тънка позлата. Пак в некрополите от Родопската област се намират останки от метални огърлици – бронзови и медни кухи мъниста и висулки, тръбички, пластинки и верижки. И стъклените, и металните огърлици се носели често по няколко, с различни дължини. Долу по средата нанизвали някаква особена висулка...

Многобройните красиви и сравнително скъпи накити, носени от народа, подсказват за развитието и на самото облекло. В гробовете на хора, които живеели в обикновени, дори незащитени от крепости селища, се откриват различни висулки и копчета с пластична украса, позлатени и дори златни. В некропола при село Долни Луковит, Плевенско, чието селище остава все още неизвестно, е открито например голямо копче от тъмнозелено стъкло, обрамчено със златни ленти и петлик накрая. То прилича на т. н. „гомбици“ и освен като копче, може да има подобно на тяхното предназначение. Такива висулки ще да са били аксесоари към сложно и скъпо облекло.

Най-заможните слоеве от народа се стараели да подражават в облеклото и накитите на разбогатялата арис-

▽ Огърлица от стъклени мъниста, намерена във Велики Преслав

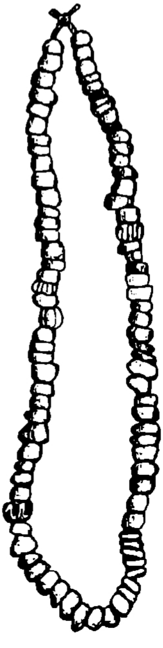

тократия – неслучайно гроздовидните обеци и надушници напомнят опростен вариант на обеците и надушниците от откритото във Велики Преслав златно княжеско съкровище от X в. Самата аристокрация през християнския период се влияела доста от Византия, от тамошната мода... В народните накити това влияние минавало, изглежда, само чрез българската аристокрация. Защото в Родопската област, която е най-близо до византийската територия и би трябвало да получи първообрази направо от Константинопол, накитите доста се различават от тези в споменатото съкровище. Специални проучвания в тази насока обаче не са правени и това заключение е твърде условно. Важно е и едно друго наблюдение – някои от гроздовидните обеци, намерени между Карпатите и Стара планина, приличат много на обеците, които произвеждали и носели във Велика Моравия. А тяхната мода и следователно тяхното производство у нас започва в края на IX – началото на X в., когато според житието на свети Наум много заплашени от нашествието на угрите панонски и моравски славяни се преселили в България. Тези влияния и връзки намерили отражение не само при накитите, но и в облеклото.

От всички модни влияния, които се забелязват в старобългарското облекло, най-силно е споменатото въвеждане на металните гарнитури след маджарското нашествие в края на IX в. Според едно сведение на император Константин VII Багренородни (912–957) българите и печенезите нападнали и разгромили маджарските лагери на север от дунавските устия, докато онези били на поход в Седмоградско. Те ограбили и опожарили юртите, а жените отвлекли в плен. Заедно с жените, в България непременно били преселени и занаятчии-ювелири, които носели традициите на завладените от арабския халифат средноазиатски градове. Тези т. н. „скитащи майстори“, работейки по поръчка, се местели от селище на селище, според нуждите на своите клиенти. Те въвели в старобългарската металопластика постсасанидския орнаментален стил, а в модата на широките слоеве от населението нови форми обкови за колани, както и нов тип колани. Старата езическа традиция да се носят обковани колани била многократно умножена и разпространена в цялото старобългарско общество. Доколко имали те предишната сакрална стойност, не може ясно да се каже, но самият факт, че много от старите езически амулети били носени и „почитани“ у българите-неофити, е свидетелство, как обкованите колани сигурно запазили своята сила на най-силния амулет и в християнска среда. Носели ги всички, вероятно дори жените, и спазвали езическото правило на прабългарите, обкован с метал колан не бива да попада с мъртвия си собственик в гроба. Българите със славянски произход в християнското царство спазвали езическата традиция на българите с прабългарски произход. Това е една от висшите прояви на „изравняването“ на поданиците, започнало при хан Крум, за да промени качествено българския етнос.

Постоянното развитие и обогатяване на облеклото в Първото българско царство изравнявали неговите обитатели не само в етнокултурен смисъл. Ако съдим по оскъдните археологически паметници, появява се качествено нова мода – модата на народ със средиземноморска европейска култура. Сигурно е започнало и взаимното проникване на най-характерните елементи от традиционния костюм на славяни и прабългари. Няма да узнаем как точно е станало това, но по косвени пътища се разбира, че вече има единен етнокултурен масив и второстепенните отлики имат твърде малко значение. Освен това и че той е „вписан“ в нов, различен от предишния земеделско-градски бит.

Формирането и усъвършенстването на стопанската структура на държавата било определено от развитието на земеделието, традиционния поминък на славяните от най-дълбока древност. Състоянието на земеделието в ранносредновековна България е трудно доловимо от сведенията в писмените извори. Най-напред не може да се установи неговата обществена структура. Понятието **феодализъм** в класическия за историческия материализъм смисъл на думата – антагонистично общество от феодали и крепостни селяни – явно не подхожда за тогавашна България. Даже ония славяни, които останали във Византия задълго, запазили своята селска община, превърнала се след разселението от родова в териториална. В България благодарение на „варварската“, което в нашия случай значи по-демократична военноадминистративна организация, териториалната община запазила своето господстващо положение дори след падането под византийска власт. Вътре в общината съществувала дребна имуществена диференциация, в която едни селяни имали повече средства за препитаване, а други по-малко. Много красноречив е примерът с героя на старобългарския разказ „Чудото на Свети Георги с българина“, който явно произхожда от народа и когато тръгнал на война, заклал „най-скъпия си вол и по десет овце и свине“, които раздал „на сиромасите“. За да си позволи този „курбан“, обикновеният българин трябва да е имал още волове, с които орал земята си, и още овце и свине, за да облича и изхранва семейството си. Косвено за такива свободни селяни споменава и византийският хронист Йоан Скилица при описанието за административните мерки в покорената от Василий II Българоубиец (976–1025) българска държава. Там става дума за данъка **икомодион**, който плащали дребните свободни собственици на земя направо на владетеля. Размерите на този данък били определяни не на семейство или на човек, а на обработваната от чифт волове количество земя. В апокрифния летопис „Видението на пророк Исая“ е казано: „Когато царуваше цар Симеон, той взимаше данък от цялата своя земя, от цялата област на своето царство по едно повесмо, лъжица масло и яйце на годината.“ Може би този израз представлява един далечен спомен за номадската данъчна система. Наистина данъците у почти всички номади били много малки и даже символични, защото аристокрацията увеличавала своето богатство с прираста на стадата си и военната плячка, от която винаги взимала по-голямата част. Пък и в степта не било възможно да притискаш особено много своите поданици, защото всеки можел да те напусне с целия си род. Зависимостта в степните общества се изразявала в подчинеността, в служенето на господаря, на вожда на ордата, а не в данъчното бреме. Изглежда, че данъчната система в Първото българско царство винаги е имала за основа този принцип. Това допускане е потвърдено със сигурност и от Йоан Скилица, който уточнява, че Василий II обложил покорените българи с: една крина жито, една крина просо и една стомна вино – това те плащали при своя цар Самуил (997–1014). В независимата българска държава облагането с ниски данъци явно е било съобразено с това, че свободният селянин е ходел на война със собствен кон, снаряжение, въоръжение, които били твърде скъпи. Изглежда, в България имало несравнимо повече условия за запазване на средните и дребните земеделски стопанства, обединени в свободната териториална община. Това обяснява както нейната привлекателност за славянските племена в южната част на полуострова, така и сравнително постоянната ѝ военна мощ. Величествената епопея на българската съпротива срещу армиите на Василий Българоубиец всъщност имали своя сериозна социална база – независимата държава осигурявала съществуването на свободната селска община на славяните.

В българското средновековно общество не влизали само независимите поданици на държавата. Честите войни поддържали и малък, но постоянен брой роби, които били използвани главно за слуги на аристократите. Големи маси от пленници използвали само временно – за строежа на землени укрепления или каменни крепости, но робски статут те получавали. По силата на различните социални закономерности свободната селска община се разслоявала и най-бедните нейни членове попадали под зависимост не толкова от богатите си съселяни, колкото от постоянно богатеещите аристократи и, разбира се, след покръстването – от манастирите. Още в Крумовите закони било заповядано на просяците да се дава толкова, че да не просят повече, а това означава, че даденото е много и ще трябва да се отработи. „Просяците“ явно били обеднели селяни, които не искали „да се закрепостят“ към някой господар и скитали из страната. Разбира се, формирането на зависимото селячество в България имало най-различни варианти, но причините си оставали едни и същи. Как се наричали на български тези селяни, не се знае. В грамотата на Василий II за създаването на българската архиепископия се споменават с гръцки термини две групи зависими селяни – „клирици“ и „парици“. Те се различавали помежду си по броя и характера на своите задължения. Ако се съди по археологическите паметници, феодалните владения се появили в България през IX и даже през X в. Тогава ще да се е обособил такъв брой зависими селяни, че да се смятат те за отделна социална група със значителна роля в стопанството на страната. Сигурно за тях се отнася един пасаж от „Беседа против богомилите“ на Презвитер Козма, където се споменава за принудителната работа в полза на „земните господари“.

Днешните знания за славянското

земеделие в Първото българско царство са несравнимо повече, отколкото за периода на разселението. Независимо от прилагането на земеделски труд и от прабългарите, славяните диктували неговото развитие и усъвършенстване. Цялата наша средновековна земеделска терминология е славянска и само в отделни случаи гръцка. Засега езикознанието не е определило нито една прабългарска дума сред обозначенията на земеделските култури, инвентара, технологиите. Затова, ако в българската история има нещо чисто славянско, това е ранносредновековното земеделие.

Промените в агротехническите познания и умения на славяните, започнали при заселването на полуострова, сега получили своя завършен вид. Подсечно-огневото земеделие било изоставено и започнала орната обработка на земята. Наистина на места още се изгаряли гори за освобождаване на нови площи, но това било, така да се каже, мелиоративно, а не агротехническо средство. Иначе се прилагали двуполната и триполната системи за обработка на земята: в „дебелите“ полски почви посевите се редували – една година сеели жито, друга, да кажем, грах или леща (зимни – летни култури), в „тънките“ полупланински почви нивата се оставяла „да почине“ една година и след това се разоравала отново.

Средствата за обработката на земята с малки изключения също били сменени и в българските земи вече „господствало“ ралото. Ралата били различни и в зависимост от почвите на отделни райони имали своя особеност. Върху каменни блокове и тухли в Плиска са запазени рисунки на рала, по които въпреки схематизма на изображенията могат да се определят три основни типа. Някои от рисунките изобразяват най-примитивното рало, което ще да се е развило от славянската соха. Състояло се от две части. Едната имала приблизително формата на буквата S – единият край орачът държал в ръцете си (ръчица) и се стараел другият подострен край да бъде забит в земята. Дълго право дърво (вуище) свързвало работната част с ярема за добитъка. Други рисунки представят по-съвършен тип рало, направено от три къса дърво. Долният край на работната част бил силно извит и изтеглен (удължен) напред, така че при оране се плъзгал в почвата (плазица). Краят на вуището бил закрепен в извивката зад плазицата и за по-голяма сигурност едно късо вертикално рамо го съединявало още веднъж с него близо до режещия връх. Между ралата от този тип има и такива, чието вуище било право – свързвали го високо под ръчицата и то остава-

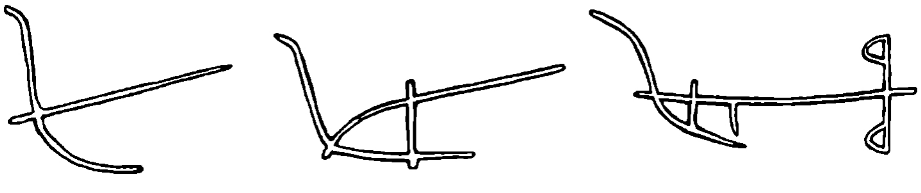

Рала, изобразени върху камък от Плиска

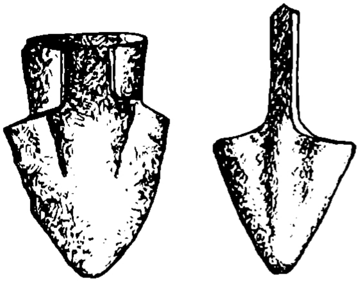

▲ Лемежи с „втулка“ и „дръжка“

ло успоредно на плазицата. Открити са рисунки и на трети тип рала – между върха на плазицата и вуището е добавено още едно късо рамо – вероятно т. нар. чересло, което служело да разрязва земята, преди лемежът да я обърне. На някои от тези рала е изобразен ярем за две животни – такъв, какъвто етнографията го знае в българската народна култура от XVIII и XIX в. Плазичните рала били много по-удобни от безплазичните, защото при работа изисквали по-малко усилия, при тях лесно се контролирала дълбочината и равномерното, еднаквото изтегляне на браздите.

Ралата от ранното средновековие имали и железни части, наричани лемежи, които се закрепвали към режещия връх на плазицата. Всички открити досега образци са триъгълни, но едни се закрепвали към дървото посредством тесни дръжки и гривни, а други, напротив, имали широка втулка, която се заклинвала. Освен лемежите са открити и чересла – леко извити, но с прав резец. Двата типа лемежи се използвали на Балканския полуостров още в античността, но само тези, които имат втулка, се разпространили в средновековието сред славянските народи вън от неговата територия. Тази е причината някои етнографи и археолози да ги смятат за славянско изобретение.

▼ Мотики и обков за дървена лопата

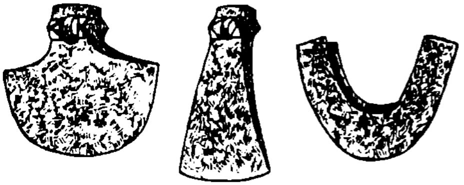

▼ Киркобрадва и брадва

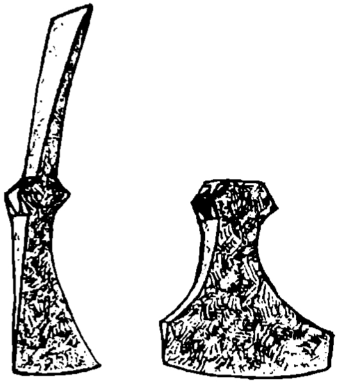

Земеделците в Първото българско царство употребявали при обработката на земята и други сечива, известни днес само по запазените им метални части. Заедно с лемежа и череслото трябва да споменем и железния връх за копраля, с който орачите почиствали работните части на ралото при поовлажни и с повече плевели почви. Зеленчуковите градини и лозя копаели и прекопавали с железни мотики – градинарските били по-тесни, а лозарските по-широки. Използвани били и т. нар. „дикели“ – двузъби мотики за обработка на редови насаждения. Лопатите били дървени, но с такива масив-

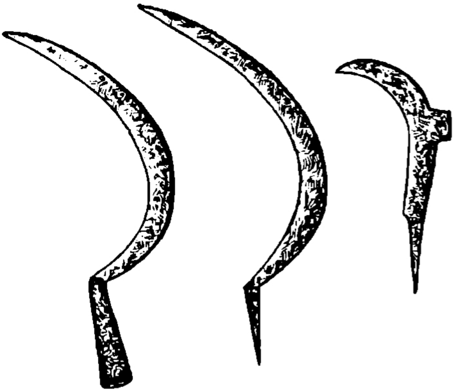

⩓ Търпан, сърп и косер

ни железни обкови по работния край, че понякога се питаме дали тези обкови не са използвани и за лемежи. Наред с многобройните брадви се намират даже и киркобрадви, подобни на съвременните, с които изсичали и изкоренявали храсти по синорите.

Прибирането на зърнената реколта се извършвало със същите железни сърпове, каквито славяните употребявали през VI и VII в. Особени изменения във формата им не настъпили, ако не се смятат някои варианти на извивката и увеличената дължина на лезвието. От късноантичното земеделие бил възприет т. нар. „търпан“ – сърп, който вместо шип за къса дръжка има втулка за втъкване на дълга дръжка. С търпаните режели тръни и бодливи плевели по нивите. Тревата от ливадите и ниските, полегнали от дъжд и вятър посеви прибирали с коси, от които до нас са достигнали само отделни части. От тях може да се разбере, че наред с гърбавата коса била използвана и правата, а също, че средновековните коси се закрепвали за дръжката като сегашните – с гривни, но били значително по-къси от тях. Използвали се и вили, повечето дървени и много рядко железни, с два разположени близо един до друг „рога“. Зърното продължавали да очукват с бухалки, главно за да запазят и използват стеблата на зърнените култури за покриване, рогозки и т. н. Сигурни сведения за вършитба на харман с животни, валяци и дикани от средновековието няма. Но в един текст, който разказва за нашествието на император Никоифор I Геник, се говори за неговите жестокости към българите и едно от безумните му изстъпления било да нареди „младенци“ по земята, а отгоре им да минават дикани, които разрязвали детските телца с острите си кремъци... За това и едни изследвачи допускат например употребата на познатата от българската народна култура диканя, но засега в проучените селища не са открити заедно достатъчно много кремъчета, за да има емпирични основания за това.

От лозарския и овощарския труд са останали многобройни косери с различна форма. Те служели за подкастряне на плодните дървета, за резитба и беритба на гроздето. Понеже полевъдната технология на античното и средновековното лозарство и овощарство донякъде се различавала от сегашната, трудно можем да си представим всички функции на това земеделско сечиво.

Анализът на историческите извори и обяснението на археологическите паметници съдържат само тази информация за земеделските оръдия на труда през ранното българско средновековие. Както през раннославянския период, така и сега много от тях били дървени, поради което формата и функцията им остават непознати.

Селското стопанство на ранносредновековна България неизменно се придържало към славянската традиция в земеделието – отглеждането на зърнени храни. Няма писмени извори, които да съобщават нещо конкретно за тяхното производство, но останките от овъглено зърно, отпечатъците от зърна и стъркове по керамичните съдове и мазилки са материали за изследване на особен клон от науката – палеоботаниката. В България се отглеждали древните сортове на житото – едрозърнест лимец, двузърнест лимец, сбита или плътна пшеница и най-разпространената мека пшеница. Наравно с нея отглеждали и просото. Сведението на Йоан Скилица за данъците при цар Самуил показва несъмнено, че житото и просото били засявани в равно съотношение. Големи площи заемал и ечемикът, останки от чиито зърна при разкопките се откриват винаги заедно с останките от пшеницата. Той бил предпочитан в полупланинските краища, заради краткия си период на развитие и приспособимостта към по-суров климат. Заедно с житото, просото и ечемика отглеждали ръж и малко овес. От бобовите растения сеели грах, бакла, леща и, разбира се, лук и чесън от зеленчуците. От византийската „Книга на епарха“ се знае, че за пазарите в Константинопол и Солун българските търговци предлагали ленени тъкани. За да бъде един от основните артикули на българския износ, ленът, а може би и конопът ще да са били засявани също на големи площи. На Балканския полуостров славяните се запознали не само с лозарството, но и с култивираното овощарство. В житието на Климент Охридски, наред с описанието на просветната му дейност се споменава, че учел славяните от епископията си да облагородяват дръвчета. Едва ли обаче модерното за ония времена овощарство е навлязло в България към края на IX в. С традиционните за тукашната климатична зона плодоносни дървета – ябълки, круши, смокини – славяните ще да са се запознали твърде рано, заедно с лозата. Впрочем археологическите проучвания свидетелстват още и за отглеждането на вишната и ореха в България. Изглежда, големият народен учител се е грижел за увеличаването и подобряването на плодните насаждения с кръстосването на диви и питомни сортове, което е правело на съвременниците му дълбоко впечатление.

Наред с житото, просото и ечемика най-разпространено културно растение била лозата. Въпреки известните сложности при отглеждането ѝ, ако има селскостопанско производство, което да не е прекратявано при големите варварски опустошения, то това е производството на вино. Пиенето на вино се смятало и от византийци, и от варвари за висше благо наред например с носенето на копринени дрехи и къпането в баня. Първото съобщение за български лозя се съдържа в сведението за издадените от хан Крум закони, който, възмутен от разпространилото се пиянство, заповядал да ги изкоренят... Тази част от въпросния текст бе подложена от историците и извороведите многократно на справедлива критика, главно защото Теофан Изповедник, като описва превземането на Плиска от Никифор I Геник, между другото споменава, че императорът отворил ханските зимници (изби) и раздал на войската си виното на българския владетел. Като че ли, от една страна, хан Крум изкоренявал лозята, а от друга, пиел вино с приближените си боили. Впрочем чашата, направена от императорския череп, с която той вдигал наздравица пред славянските князе, не ще да е била пълна с вода... Отглеждането на лозата и производството на вино сигурно са били здраво вкоренени в българското селско стопанство, щом в данъка за земеделеца наред с чифта волове, с житото и просото влизала и стомна вино.

Най-малко знаем за съхраняването на земеделското производство. Зърното се насипвало в обмазани с глина ями, кошове и по-рядко в големи глинени съдове, наричани на гръцки „питуси“. Те се откриват при разкопки на големите селища и градски центрове. Там е имало, изглежда, и специални помещения за зърното, събирано в по-големи количества. Как и с какво се извършвало всичко останало – сушенето на плодове, правенето на вино – ще трябва тепърва да се изследва, да се търсят най-архаичните форми на българската народна култура.

Животновъдството било най-диференцираната стопанска дейност и затова заемало особено място в българската икономика. Главните животновъди били прабългарите, въпреки усядането. Техните традиции се запазили до късно, особено в земите на днешна Добруджа и източната част на Влашката равнина. Те вече не били номади в социално-икономическия смисъл на това определение, но си останали скотовъден и конен народ. Проучванията върху ранносредновековното скотовъдство разчита главно на останките от кости, които се откриват при археологическите разкопки и се изследват от остеологията. Засега нейната информация е все още недостатъчна, за да се направят категорични заключения за настъпилите промени в славянското скотовъдство след образуването на държавата. Статистическото изследване на останките от животински кости от селището в местността Джеджови лозя при с. Попина, Силистренско, сочи известни изменения във видовия състав: присъствието на едрия бозайник говедото от 46,1 % намалява на 38,5 % за сметка на овцата и козата, които от 18,5 % нарастват на 28,6 %. Това изменение е напълно закономерно – номадите отглеждали твърде малко едър рогат добитък, защото той не издържал суровите условия на степното чергаруване. В прабългарското селище на Големия остров при село Дуранкулак, Добричко, независимо от усядането останките от едър рогат добитък са едва 36,9 % от целия материал. В други селища обаче съотношението е различно – случва се говеждите кости да достигат 56 и дори 66 %. И това съотношение е реално, предвид сведението за десетте хиляди коли, които хан Крум подготвил за походите срещу Константинопол. Воловете били най-подходящата тяга за тях. С идването на прабългарите се увеличил много и броят на отглежданите коне от най-различни породи, някои от които били много сродни на знаменитите арабски коне. Но какво място е заемало коневъдството у славяните, не може да се разбере.

Отглеждани били и домашни птици – кокошки, гъски, патици, които се развъждат в голямо количество предимно в условията на земеделския бит и следователно тук приоритет имали славяните. Сред костния материал от ранносредновековните селища се откриват и останки от диви животни. Най-многобройни сред тях са еленовите, после от дива свиня, тур, заек и т. н. Справедливо е да се приеме, че ловните традиции у прабългарите са били по-силни, отколкото у славяните. Ловът у номадите е не само допълнително средство за прехрана, но и един вид спорт, който поддържал „формата“ у войнствените мъже на ордата. От прабългарските ловци например са останали особени върхове за стрели, раздвоени, с добре заточено лезвие между краищата, които отваряли широки кървящи рани в едрия дивеч... При близкото съжителство тези традиции несъмнено оказвали влияние и на славяните. Със засилването на стопанския живот значително развитие претърпял и риболовът. Ако се съди по костните останки в селищата, най-много били ловени есетровите риби, сомът, шаранът. Открити са сравнително много тежести за рибарски мрежи и за разлика от ранно славянския период доста голям брой рибарски куки, едни от които нямат, а други имат обратен зъб за задържане на улова. В селищата край Дунава са открити и железни върхове от харпуни („вилици“) с един рог и обратен зъб. Размерите на въдичарските куки и върховете от харпуни показват, че едрата риба в тогавашните български води била доста много. Традиционно славянско било и производството на пчелен мед и восък. Независимо от въвеждането на пчеларството, все още голям дял имало и събирачеството. Осигурени били сравнително постоянни добиви за износ на мед и восък на византийските пазари.

Най-големи изменения в славянското стопанство претърпели занаятите повече в количествено отношение, но не по-малко и в качествено. Развитието на българските средновековни занаяти не е отразено пряко в писмените исторически извори. В своя „Шестоднев“ Йоан Екзарх изброява корабостроители, медникари, златари, тъкачи, кожухари и най-сетне строители. Може би това сведение трябва да бъде доста критично използвано, защото споменаването на корабостроители на първо място прави твърде съмнителна пълната оригиналност на пасажа у един книжовник в държава, за която през цялото ранно средновековие само веднъж се споменава, че е имала кораби, и то речни. Йоан Екзарх пише своето съчинение през първата половина на X в. и представя една завършена занаятчийска система, която в много отношения ще да е наподобявала византийската – с големите държавни работилници, наричани ер-

∀ Бавновъртящ се (ръчен) грънчарски кръг

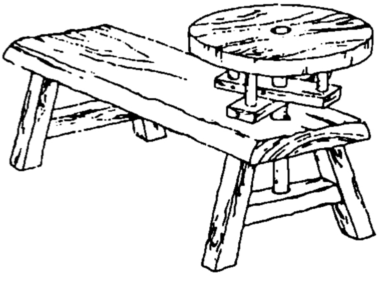

гастерии, където разделението на средновековния труд било пълно. Формирането и обособяването на занаятите, които произвеждат стока за пазара и са най-сигурният белег за зараждане на градски живот, във всяко средновековно общество е сложен процес. За неговото обяснение най-сигурно остава онова, което предлага археологията.

Йоан Екзарх е пропуснал най-показателния и най-разпространения от всички занаяти – грънчарството. Може би защото е бил най-обикновеният? С образуването на българската държава славянското грънчарство претърпяло коренен прелом. Преди идването на българите на Долния Дунав то било домашен занаят, в който висше достижение е работата на подвижна подложка. Сега изведнъж се появили професионални грънчари, чийто основен поминък било производството на керамични съдове. Техният труд имал несравнимо по-висока производителност, защото те използвали ръчното грънчарско колело – дървен кръг, който майсторът лесно въртял с лявата си ръка върху закрепена на масата ос, а с дясната извивал много симетрично замислената форма на съда. Тези съдове вече не били опалвани на открит огън или в домашни пещи. За тях изрязвали в здравата пръст кръгла пещ с долна и горна камера, между които оставяли решетка с отвори за горещия въздух. Горе нареждали изсушените съдове, а долу палели огън. Грънчарската керамика била явно по-качествена от домашната: по-здрава, по-равномерно опалена, с по-представителен вид и веднага получила най-широко разпространение по пътя на натуралната размяна. Бързо се появили и славяни – професионални грънчари, които повсеместно усвоили това производство. Според употребата и, донякъде, според технологията, ранносредновековната българска керамика се дели на два типа, наречени условно кухненска и трапезна керамика. Кухненската се точела от песъчлива глина, което позволявало съдовете да се използват многократно в домашното огнище и да остават невредими. Те били само гърнета, с украса най-често от врязани хоризонтални линии в най-различни комбинации под търбуха. Трапезната керамика се правела от фино пречистена глина и не се използвала в огнището, а само на „трапезата“. Произвеждали се главно гърнета и кани, по-рядко паници и чаши с формата на ведра. Тяхната украса е много характерна: след изсушаването с добре излъскана костица, често потапяна във вода, се нанасяли със слаб натиск линии – вертикални или коси, понякога пресечени като мрежа, а се случва така да е обработена плътно и цялата повърхност. След изпичането следите от костицата се превръщали в лъскави ивици върху матов фон. Друг път, със заоблена отпред плоска костица, майсторите нанасяли по съда няколко хоризонтални бразди и тогава лъскавините. На цвят тази керамика е сива, сиво-черна, макар че се откриват и кафяви и бледожълти съдове. Сиво-черното оцветяване се получавало с допълнително вкарване на въгледвуокис в пещта. Любопитно е да се знае, че в Добруджа такава керамика е произвеждана до началото на нашия век. В горещите летни дни добруджанските жътвари държали в изработени по тази технология съдове водата си винаги студена – оказва се, че течностите слабо се просмукват на повърхността на съда и при изпарението той се охлажда.

Прабългарските грънчари донесли и традицията да се произвеждат много особени глинени котли, с „уши", за привързване на връв отвътре, но тяхното производство и употреба, едва ли били възприети от славяните. Сиво-черната керамика се среща по цялата територия на Първото българско царство между Карпатите и Стара планина – навсякъде, където живеело смесено население от славяни и прабългари На юг от планината такава керамика няма или се намират отделни фрагменти – културните пластове на тези ранносредновековни селища и крепости съдържат само късове гърнета от песъчлива глина, украсени с врязани линии. Изглежда, тамошните славяни възприели само технологията – ръчното грънчарско колело, а продължили да използват изключително песъчливата глина, традиционна славянска керамична суровина. Технологията и формите на керамичното производство се изменили с развитието на материалната култура, но не особено много. Появили се по-тежки грънчарски кръгове, които имали голям инерционен момент и керамиката, източена на тях, много напомня производството на византийските грънчари с крачния грънчарски кръг. Най-интересното е, че за триста години българите, като че ли нарочно не въвеждали повсеместно в керамичното си производство по-съвършената византийска технология. До началото на XI в., когато започнало разрушаването на стопанската структура на Първото българско царство, употребата на тежкия грънчарски кръг била спорадична, което ще рече отделни майстори си служели с него. Старобългарските грънчари още от езическия период изпитвали влиянието на средиземноморската керамична традиция и по отношение на формите на съдовете. Тази традиция била въвеждана, както от малкото останало и заварено от славяните местно население, така и под влияние на някои форми вносна керамика, каквато в България се появила веднага след образуването на новата държава. В продукцията на старобългарските майстори намират място амфоровидни стомни, някои видове купи, чаши, каквито не са характерни за старата тяхна традиция. При други съдове има отделни елементи на украсата, които несъмнено са „заети" от византийските майстори. Тези влияния разнообразяват и катализират развитието на старобългарската керамика, но не оказват решаващо влияние върху нейното развитие. Едва след XI в. в българските земи започва повсеместна употреба на тежкия грънчарски кръг, изменя се рязко цялото керамично производство, появява се едно различно грънчарство, което без значителни изменения ще премине по-късно във Второто българско царство.

Какъв е приносът на славяните в ранносредновековното българско грънчарство? Главно, че възприели от прабългарите, „умножили" бавното (ръчно) грънчарското колело и го приложили в цялата държава. Сред съдовете от песъчлива глина се срещат форми, които наподобяват раннославянските, направени на ръка, гърнета и това може би трябва да се приеме като белег за производство на грънчар славянин... По дъната и на двата типа съдове много често се представят различни по начертания релефни знаци, несъмнено с някакво магическо значение. Повечето не принадлежат на прабългарската руническа знакова система, от което следва, че са славянски. През последните години от анализа на керамични съдове предимно от старобългарските езически некрополи, бе сътворена нова хипотеза за славянската идентификация на старобългарската керамика. Сред характерната за прабългарите трапезна керамика направена от сива след изпичането глина и украсени с лъскави линии, се намират особен тип гърнета със сферичен силует и почти изправени устия. Подобни гърнета се срещат в така наречената „Пастирска култура", създадена от етнокултурна среда, в която участвуват и славяните анти. Тези сходства са дали основания на археолози с по-радикални възгледи да приемат, че част от формите на сивата керамика са донесени на Долния Дунав от славяни. Хипотезата нарушава една отдавна приета схема на етнокултурните идентичности н археологията на Първото българско царство, но ако по-нататък се докаже с нови паметници участието на славяните анти във формирането на старобългарската култура, тя ще намери своето място в бъдещите аксиоми за развитието на тази култура.

Другояче стои въпросът какво участие имали славяните в организацията, в развитието на металодобива и металообработването в Първото българско царство. Не само защото проучванията в тази насока са още в самото начало. Времето на производство, технологията и асортиментът, качеството на продукцията – всичко засега има доста условни определения, а в някои случаи липсва всякаква информация. Проучените досега следи от металодобив и металообработване са само от втората половина на IX и X в. По това време държавата, образувана от славяните и прабългарите на Долния Дунав, станала голяма, имала много добра за времето си административна система, която сигурно не на последно място се грижела за тези, да ги наречем, „стратегически занаяти". Защото от производството най-напред на желязо, а после и на цветни метали зависела сигурността на държавата.

Славяните и прабългарите дошли с определени традиции в металодобива и металообработването на Балканския полуостров, но развитието им било силно затормозено от пресечисленията и войните, а веднага след това и от липсата на суровини, които не им били известни в завладените земи. Първи ги открили и овладели славяните при общуването си със завареното местно население, а след образуването на общата държава ги предали и на прабългарите. Най-вероятно е рудните находища да са били разработвани и експлоатирани под контрола на държавата. Днес все още не са известни ранносредновековните центрове за добив на руди, но затова пък е със сигурност доказано, че са преработвани такива руди. Следи от добив на желязо са открити само на някои места – най-напред в столицата Плиска, после в градищата при селата Стърмен, Русенско, и Хума, Разградско. В Плиска и Стърмен са разкопани останки от пещи – кръгли, с диаметър около един метър, за съжаление твърде разрушени, за да се опита някаква реконструкция. Поне според размерите им трябва да се мисли, че устройството и технологията за извличането на желязото ще да са били като при раннославянските пещи при Зимно. Не бива да се заблуждаваме и да обявим тази технология за славянско откритие, понеже тя е много стара, използвала се е от различни народи и по тази причина е етнически неопределима. Но че може да е лежала в основата на железодобива в Първото българско царство, не е невероятно. Открити са останки и от добиваното в пещите желязо – кръгло „самунче“ с диаметър 20–25 см. В Плиска са открити само две такива „крици“, но в Хума те са над тридесет. След многократно допълнително нагряване и чукане те се превръщали в паралелепипедни блокчета желязо, годно за производство на сечива и оръжие. Ако съдим по големия брой крици в градището при Хума, там ще да е имало голям железодобивен център на държавата, каквито са функционирали не само на юг, но и на север от Дунава. Иначе как хан Крум е подготвил своите обковани с желязо десет хиляди коли и откъде се е взело желязото за нападателното и защитно въоръжение, описано в каменните инвентарни списъци на нейните низши и висши офицери.

Много малко се знае и за добива на медта и почти нищо за оловото, среброто и златото. Вероятно били разработвани стари находища, но засега следи от добив не са забелязани. Само на места в Бургаско и Врачанско при старите, известни от античността медни рудници, се открива ранносредновековна българска керамика и това е едно сериозно указание за използването им в Първото българско царство.

Полученото от топенето на рудата сурово желязо и негодните за поправка разбити сечива и оръжия се обработвали в железарски работилници. Следите от ранносредновековни ковачници са значително повече, отколкото железодобивните пещи. Най-много са те във Вътрешния град на Плиска, където след преместването на владетелската резиденция във Велики Преслав много занаятчии се преселили зад каменните стени на крепостта. Изглежда, че през IX–X в. там бил създаден най-значителният център за обработване на желязо във вътрешната област на държавата. От ковачниците са открити следи от огнища, фрагменти от глинени сопла за духалата и инструменти: клещи, наковални, чукове, секачи, пробои, каменни калъпи за коване на гвоздеи, каменни хавани за течностите, в които се закалявала продукцията. Техниката на про-

▼ Тигли за топене на цветни метали от Плиска

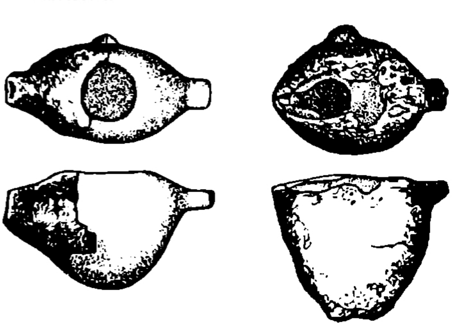

изводство била доста съвършена за времето си – обработвало се различно по състав желязо – меко, полутвърдо, получавала се и стомана, прилагали се циментоването и ковашкото заваряване. Пак във Вътрешния град на Плиска са открити следи и от обработката на цветни метали – множество изрезки от медна ламарина, тигли (поти) за леене на мед и бронз, части от везни, с които били определяни пропорциите за получаването на бронза, каменни калъпи за леене на накити. Любопитно е, че формата на тиглите от Плиска е съвършено различна от формата на ранно славянските тигли от Зимно. Същите като плисковските тигли обаче са открити в населената с прабългари през VIII и IX в. крепост Саркел на Дон, което означава, че технологията за обработката на цветните метали в Плиска е била донесена от прабългарите. В края на IX и X в. обработката на цветни метали в България бързо се развила, подобрявало се качеството на продукцията, усъвършенствала се технологията, особено за ювелирните изделия. „Златарите“ на Йоан Екзарх изработвали от мед, бронз, сребро и злато много красиви накити, чието изследване показва съвършено овладяна техника на леенето, коването, филиграна и гранулацията в тогавашните български ателиета.

Освен железарството и медникарството, освен златарството в „Шестоднев“ се споменават тъкачество, кожухарство, строителство. Тези сведения са много важни, защото показват два традиционни домашни занаята, обособени явно в градска среда. Славяните били тези, които отглеждали лена и конопа, сред тях ще да са се появили и първите тъкачи-занаятчии, които се препитавали главно или само с тъкането. От тъкачните станове се запазили пирамидалните глинени тежести, които опъвали основата. Понякога се откриват железни части от ръчни дараци (чепкала) за вълна, която също се използвала за направата на дрехи. Изприданието вероятно било изключително домашна дейност... Повечето ленени, а може би и вълнени тъкани, изнесени от българските търговци на византийския пазар, не били произвеждани между другото в домашна среда. В Плиска и Велики Преслав, в Дръстър, Средец и другите градове на царството трябва да е имало тъкачни работилници, които произвеждали стоки само за пазара. От домашните занаяти се отделила през X в. и резбата върху кост. Продукцията на нейните майстори била доста разнообразна – накити, икони, плочки за инкрустации върху метал, камък и дърво.

В градовете възникнало и се развило и строителството, отначало на каменни крепости, а след това и на дворци, жилища, църкви. За неговите нужди било организирано производството на строителни материали – печене на вар, формуване и опалване на тухли и керемиди, добив и обработка на каменни блокове. Раннобългарското строителство в широкия смисъл на думата възникнало и се развило сравнително късно – в IX–X в. – и не може да става дума за неговата етническа диференциация. Ако съдим по врязаните родови знаци върху някои каменни блокове на плисковската крепост, там майсторите били прабългари. В преславската планина, обаче, е открит голям център за производство на строителна керамика за нуждите на столичното строителство. Селището на майсторите, разположено съвсем наблизо, е проучвано с археологически разкопки, които показват, че било обитавано от славяни още в началото на VIII в. През IX–X в. тези славяни се квалифицирали като тухлари и керемидари за царските и болярски поръчки. По същото време покрай строителството на дворци и църкви възникнали и се развили занаяти, чиято продукция имала висока художествена и всякаква друга стойност – резбата върху камък, декоративната иконопис върху керамика, изработването на подови мозайки от цветни камъни и на мозайки от стъклени кубчета върху стенна мазилка. Общата обстановка в християнска България, славянският приоритет във Велики Преслав предразполагали живото участие на славяните в създаването на изискани произведения на средновековното строително изкуство в Симеоновата столица.

Йоан Екзарх не споменава занаятчии стъклари, но откритите досега следи от стъкло-производство и многобройните находки от неговата продукция – накити, части от съдове и стъкла за прозорци – убедително сочат важното му място сред ранносредновековните български занаяти. То също се появило сравнително късно и несъмнено било въведено от занаятчии византийци.

Вижда се, че само определени моменти от историческите и археологическите изследвания могат да подскажат, какъв е бил приносът на славяните в развитието на занаятите в Първото българско царство. Ролята им в това отношение сигурно е била същата, както в общото стопанско развитие на страната – растяла с увеличаването на населената предимно или само със славяни територия. Превръщането на едни от славяните-селяни в славяни занаятчии имало важно значение за общото по-нататъшно развитие на новообразувания български народ... защото не един и два са примерите в световната история, които показват, че градските занаятчии и търговци са били най-напредничавото ядро от народа на средновековните общества.

Изменили се не само битът и културата на българските славяни, след образуването на държавата, развил се и се усъвършенствал и техният духовен живот. Развитието на обществото – неговата нова организация, напредъкът в земеделието и занаятите, в търговията, водело до изменения и развитие на умствения кръгозор, обновявало динамиката му. В условията на спокойния уседнал бит, защитен от могъщата държава, несъмнено започнало естественото усложняване и заедно с това избистряне на славянските езически култове, което дотогава било затормозено от разселението.

Но, докато на всички останали страни от живота на славяните, косвено или пряко въздействала могъщата средиземноморска култура на Византия или културата на нейните малоазийски провинции, езическата религия можела да се повлияе само в най-общите понятия за разбирането на света – така наречените семантични опозиции: „бог-дявол“, „добро-зло“, „отсам-отвъд“ и т. н. Освен езика и религията на българските славяни – тези, които били вече в държавата, и тези, на които предстояло да влязат в нея, служела за щит срещу погърчването, срещу загубването на етнокултурния облик, а заедно с него и на всички останали „варварски" свободи.

Славяните в българската държава, особено онези, които живеели във Вътрешната област, изпитвали несъмнено влиянието на прабългарската религия. Това влияние имало различна сила от низините до върховете. Сигурно няма да сбъркаме, ако си представим, че още при хан Тервел се проявила тенденцията за духовно единство в държавата. Дали изрязаният по негова заповед Мадарски конник, независимо кого изобразявал той – хан или бог, не е материален израз на тази тенденция? Появата на подобно изображение ще да е предизвикана от желанието държавата да има един бог – персонифициран, антропоморфизиран, на който да се покланят всички поданици... дори околните (вътрешните) славяни. Култът към конника бил много разпространен сред всички номадски етнически групи. От тях той бързо прониквал и ставал популярен у съседните им земеделски народи. Техните митологии и епос са пълни с примери за това проникване. В българската народна култура също има трайни следи от култа към конника. Влиянието на прабългарската религия върху славянската имало най-висок израз сред аристокрацията – най-напред сред титулованата върхушка в прабългарския военноадминистративен апарат, а после и сред онези, които стояли начело над федерираните славянски племена. Това влияние е намерило косвено, но много убедително отражение в писмените извори. Повечето от авторите в края на описанието за гибелта на Никифор I Геник в 811 г. съобщават, че Крум заповядал да набият главата му на кол и след като я държат няколко дни „на показ", да му направят от императорския череп обкована със сребро чаша, за да черпи с нея славянските князе... Вън от всяко съмнение е, че става дума за дълъг и сложен обред с дълбок религиозен смисъл. Пиенето с чаша-череп е много стара традиция, която в различните времена имала общо, макар и с различни варианти съдържание... Какво било то у прабългарите, не може точно да се разбере. По-важно за нас е, че от ръцете на хана тази чаша обикаляла **славянските** князе на трапезата му. Така те участвали в обреда, влизали в светая светих на прабългарското езичество и сигурно вярвали в неговото могъщество, довело ги до великата победа...

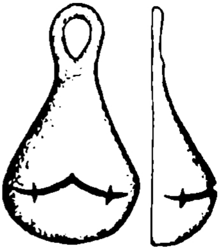
⮝ „Половин" звънче от гроб с трупоизгаряне в славянския некропол при Разделна, Варненско

Прабългарското влияние върху духовния живот на славянския народ било по-слабо и се изразявало вероятно в употребата на общи култови предмети, всеки от които имал, обаче, свое значение у славяните и у прабългарите. Така, например, подобно на прабългарите и славяните започнали да носят кръгли медни, бронзови, а понякога позлатени звънчета с прорези отдолу, известни много по-късно в българската народна култура като „владишки звънци“ или „дзилове“. Това били „шумящи“ амулети – пазители на своя собственик от злите духове. Впрочем от славянските езически гробове се знаят и други амулети, които не са заети от прабългарите – пробити астрагали (ашици) от различни животни, чието носене имало много широко смислово съдържание, пробити зъби от глиган, кости от заек. Имало и метални амулети – различни пробити пластинки, пробити византийски монети и прочее дреболии. Повечето славянски амулети сигурно били дървени, кожени, от плат и затова не са стигнали до нас.

Изключително важни за проучванията на славянската езическа религия е откритото преди години сред събраните от различни места във Велики Преслав материали, костено рогче. Направено е от връх или разклонение на еленов рог – косторезът често използува този материал заради неговата здравина и трайност, както и заради възможността да се полира. В дебелият край на рогчето има просвредлена широка кухина, а отвън той е пластично моделиран в четири симетрично разположени човешки лица. Те са различни по големина, а врязаните ямки, маркиращи очите и устата, имат различна големина и разположение. Това показва, че косторезбарят се е старал да индивидуализира образите. Напречно между лицата е пробит отвор, несъмнено за провесване. Надолу под всяко лице има украса от наредени в различна конфигурация „птичи очи“: под двете срещуположни по шест в един ред, под третото седем в един ред, под четвъртото осем, разположени по схемата на два свързани ромба. Между тях по цялата дължина орнаменталният мотив „елово клонче“, при което едно от тях е едностранно, а при друго има ред от коси несвързани чертици. Тази украса само изглежда елементарна – различното третиране на орнамента показва някакъв дълбок смисъл, подобно на сцените под Збручкия идол. Най-вероятно тук е отразена със символи някаква теократична йерархия, в която пък шифрова и модела на мироздаването. Неговият широк край е моделиран като човешка глава с четири лица, която без съмнение представлява идол, аналогичен, ако съдим по сюжета и композицията, на изображенията на западнославянските идоли, сред които най-известен е щоменатия горе.

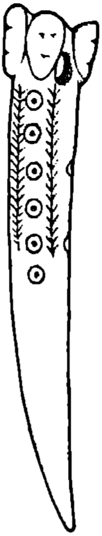

⮝ Рогчето с четири лица от Велики Преслав

В старобългарската култура украсените с резба рогчета се срещат още сред паметниците от езическия период. Покрити с най-различни орнаменти и схематични изображения, те били закачвани на ремъчета по колана до кожената торбичка с огнивото, кремъчето и праханта за добиване на огън и ножчето в кожен или дървен калъф. В Менеалогия (молитвеника) на император Василий II Българоубиец е изобразен воин в традиционното прабългарско облекло, запасан с колан, по който има метални гарнитури, а на него висят старателно нарисувани тези вещи. Коланът (препаската) в номадските традиции на древните тюрки е найсилният амулет – тьос (пазител). Тази магическа сила добиват и вещите, закачени на него, сред които са и рогчетата. В науката съществуват многобройни обяснения, както за религиозната стойност на тези рогчета, така и за практическото им приложение. Едни ги смятат само за амулети, други мислят, че служели за разплитане на затегнати ремъци, трети – за инструмент, с който се вадят върхове на стрели от тялото. Има и такива, които ги обясняват като дръжки на бичове, а това в едни случаи също е вярно... Поважно сега е, че става дума за прабългарски паметник, известен от степната култура на номадите, и изведнъж върху него се появява четириликият славянски бог. Навикналият да мисли с категорични квалификации читател се стъписва, а това е най-обикновено явление в съприкосновението на две различни култури на две различни равнища. На профанното равнище споменатата по-горе употреба на общи култови предмети тук е получила особен израз. Не е въпросът за носене на прабългарски амулет от славяни и обратното. Става дума за симбиоза на култовете, вероятно не само механична, а заедно с това и смислова. Славянинът носи по прабългарска мода на колана рогче, той знае, че това е амулет и вярва в неговото въздействие върху злите сили. За да увеличи въздействието обаче, изрязва на него своя четирилик (върховен) бог... Подобни явления в различни сфери на ранносредновековния бит са изравнявали разнородното етнокултурно пространство на славяни и прабългари, превръщали го в етнокултурно пространство на българите, формирало старобългарската култура.

Обяснението на четириликото славянско божество върху костено рогче от Велики Преслав има и друга страна. Персонификацията и антропоморфизацията на славянския пантеон е културно явление, което **следва** разселението. От това идва аксиомата, че отдалечените една от друга славянски общности трябва да добият различна представа за облика на своите богове и тъй да се появят различни изображения. И наистина описанията на историческите извори за славянските божества на остров Рюген на Балтийско море, например и тези в Киев, показват категорични отлики. Как тогава се е появило западнославянското моделиране в представите на българските славяни? Отговорите са два! Единият предполага, че четворният образ е „пренесен“ в религията на българските славяни от запад при връзките, найвероятно преселване от ония зони, в които вече е възникнал и изобразен той. Тук бил „тиражиран“ и разпространен в естествената среда на славянската митологическа система. Другият отговор има по-интересно обяснение. Най-вероятно дълбоко в архаичните пластове на славянската митология някое от главните, ако не и върховното божество имало четирилик израз. Той идва от хоризонталния модел за устройството на света с неговите четири посоки (изток-запад-север-юг). В процеса на персонификация и антропоморфизация на славянския пантеон се е повторило (може би е предхождало) явлението, което науката отдавна наблюдава в средновековната култура на западните славяни. Това моделиране на човешката цивилизация се нарича „стадиално“, когато в други културни процеси има подобни, даже същи явления, възникнали далече и независимо едно от друго...Изобразяването на четириликия славянски бог върху един от най-разпространените прабългарски амулети е чисто българско (старобългарско) явление. Съвсем доскоро преславският паметник оставаше единствен за старобългарската култура и от това идваше съмнението че неговата поява била случайна. В развитието на човешката култура има и такива факти – възникналата форма не се тиражира, по различни причини не добива популярност. Сега обаче е публикуван още един такъв амулет от Македония, намерен случайно в района на село Чучур, северозападно от Скопие. Самото място се намира в подножието на крепост, наричана от местното население Давина (от старославянското божество Дева). Тук блика пресъхващ днес извор, чиято вода според местното население имала лековити свойства. Терминът за това място е Капище, пак старославянска дума за култово езическо място. Лицата на този амулет са изразени чрез релеф, т. е. те са по-близки до реалното, а освен това имат и шапка, подобна на идол от Збруч, макар и не с периферия. Надолу рогчето е разделено на шест пръстена – пак хоризонтална схема, подобна на тази на збручкия. Хоризонталният отвор тук е доста под лицата. Различията тук нямат решаващо значение за идентификацията на паметника – няма съмнение, че това е „тиражиране“ на един и същи модел в различен вариант. По смисъла на сведенията за местонахodището, макар и без археологически проучвания, трябва да приемем, че амулетът е намерен на „своето място“. Сега вече трябва да се приеме, че тези амулети били популярни в старобългарската култура и заемали важно място в нейното духовно пространство. Много по-важно обаче е откриването на рогче с четири лица в Македония, защото така представлява едно свидетелство за единството

∀ Рогчето с четири лица от крепостта Давина, района на Скопие

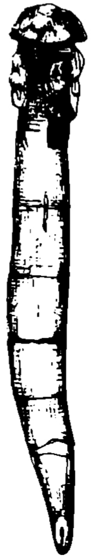

на това пространство. В 9 и 10 в. българите в Македония (Долната земя) били същите, като тези във Вътрешната област (Горната земя) – вярвали в християнската доктрина, а наред с кръста носели и образа на Перун или Хорст, или Велес. С откриването на подобни паметници, спекулациите около историческото наследство на днешна Македония стават все по-абсурдни.

Както и да е, датираните в IX и X в. идоли амулети от Велики Преслав и Давина са сигурно свидетелство за пълната персонификация и напредналата антропоморфизация на славянския пантеон в България. Неговото време е навечерието на покръстването, когато на държавно равнище се слага началото на пълното изравняване в етнокултурното пространство през ранното средновековие.

Влияние между двете етнически религиозни системи е имало сигурно и в обредността, главно на базата на общочовешките принципи на магическите действия. Но браздата между божествата, култовете и най-вече различните религиозни празници ще да е била широка поради принципиалните различия, формирани в различна природна среда и различна историческа съдба.

Развитието на славянската езическа религия в Първото българско царство има много сложно обяснение в науката. Както много други страни от ранната история на нашия народ и държава, то съдържа някои условности, първата от които е уговорката за териториалните разграничения. Докато описаните дотук факти и изказаните предположения се отнасят за вътрешната област – административното, военното и културно ядро на държавата, другояче стояли нещата вън от нея. Доскоро такива изрази имаха само теоретично съдържание, но от началото на осемдесетте години стана известно първото засега **славянско езическо**

✓ Славянското езическо светилище в развалините на Монтана

светилище в България и на Балканския полуостров. Светилището било устроено в развалините на късноантичната крепост Монтана край днешния град Монтана. Самата крепост била разрушена през VI в. при някой от многобройните славянски походи срещу тукашната византийска провинция. През VIII в. околните славянски родове устроили върху издадения пред платото над долината на река Огоста хълм култов център в запазената и преустроена по-висока част от крепостта. В едно от големите казармени помещения най-напред били изпълнявани обреди без допълнителни преустройства за култови цели. Най-ранните следи от тях са дебели отлагания от пепел и въглени в югозападния ъгъл на помещението. Тези останки не съдържат обичайните за обикновените огнища късове от керамични съдове и натрошени кости от животни. Напластяванията са равномерно прекъснати от тънки пластове въглени, което пък показва, че огънят тук се е разгарял на равни интервали от време... „вечният огън“ на славянския езически култ. По някое време огнището било преустроено – върху пепелта и въглените подложили слой глина и върху него наредили взети от развалините на крепостта тухли. От юг и запад до самите зидове на сградата също били положени правилни редове от преупотребени тухли. По тях стъпвал онзи, който поддържал обредния огън. Движейки се само от юг и запад на огнището, той непременно виждал какво се извършва в цялото помещение. Отсрещният, югоизточният ъгъл бил преграден с полукръгъл зид от камъни и късове преупотребени тухли, споени с глина. Запълненото с трамбован строителен трошляк от развалините пространство също като площадката било покрито с тухли. Тук стоял идолът и пред неговия полукръгъл постамент бил вкопан жертвен съд от масивен бял камък, където се събирала кръвта на убитите животни. В средата на казарменото помещение от споен с бял хоросан камък била направена малка правоъгълна постройка, чийто под, също настлан с тухли, е леко наклонен на юг. Оттам излизал канал, покрит с каменни плочи и отвеждал вън от ранновизантийското помещение вода, която била разливана при обредите... някакви обмивания, възлияния. Всички тези преустройства били покрити с двускат покрив на дървена конструкция, като се използвали стените на ранновизантийското помещение и допълнително пристроени към тях зидове от ломени камъни, споени с глина.

Достигналите до нас останки от раннославянски светилища само в общи линии очертават сложните обредни действия в религията на българските славяни през VIII – IX в. Твърде малко е запазеното, за да можем да възстановим онова, което действително е ставало. Тук не може да ни бъде от полза и познатият метод на аналогиите – откритите досега светилища на източните и западните славяни в езическия период нямат почти нищо общо помежду си, нито пък със светилището от Монтана. Не може се търсят аналогии и с описаните от немските хронисти доста подробно езически обреди на западните славяни. Например Саксонският Граматик е описал храма на Свентовит и извършваните около него обреди с участието на жрец, свещен кон между редица копия, гадания и т. н. – нищо общо с това, което „съобщава" откритото в Монтана... Руският летопис „Повест за отминалите години" описва накратко устроеното от княз Владимир светилище в Киев, където на открито били поставени идолите на различни божества начело с Перун, споменава жертвоприношения в тяхна чест. Останките от това светилище също отскоро са известни на археологията, но и неговото устройство няма нищо общо със светилището в Монтана. Как трябва да се обясни тази липса на единство в традицията или, казано по-точно, тази липса на традиция в устройването на светилища у славяните през ранното средновековие? Очевидно разселението заварило славянската езическа религия в онзи етап на развитие, когато обредността не била кодифицирана, т. е. не била „узаконена" в някакво единство. Все още различните родове и племена нямали общи представи за това, например какви животни трябва да се принасят в жертва на Перун и в кой точно ден от неговия месец или месеци. Все още не били определени атрибутите и функциите на божествата, за да се фиксира сравнително точно тяхното място в религиозните представи. Ако трябва да се употреби научна терминология, можем да кажем, че още не бил формиран отчетливо **славянският пантеон**. За да се извърши или по-точно, за да завърши един такъв сложен процес, е необходимо формирането на държавни образувания, отражението на порядъка в които щяло да бъде и формирането на небесното „образуване", формирането на пантеона. Кодифицирането на славянското езичество ставало след разселението, заедно и донякъде и след образуването на славянските държави. Затова откъснатите една от друга славянски общности създавали и усъвършенствали своите пантеонни обредностти независимо една от друга. Така се получавали големите отлики между тях, толкова големи, че са ясно изразени в археологическите паметници, което в науката не се среща много често. Затова и божеството, на чийто култ служели в светилището от Монтана, ще си остане една загадка. Трябва да се очаква, че в близкото или далечно бъдеще в други райони, които са били провинции на езическа България, ще се открият още славянски светилища като паметници на самостойното духовно развитие на славяните през VIII и IX век.

В историята на религиозните системи е добре известна връзката между общата култура и обредност и култа към мъртвите и погребалната обредност. Добре проучена е тази връзка в религиите на елинистическата и римската античност, пределно ясна е тя в християнската религия... В ранносредновековните езически вярвания обаче е трудно доловима. Очевидно причината е в оскъдността на писмените извори и „разпокъсаността" на археологическите паметници. Тази „разпокъсаност", вероятно, никога не ще бъде заличена, независимо от количествените и качествени натрупвания в науката. Езическите некрополи на славяните в българската държава са около двадесет. Те били понякога устройвани доста близо до селищата и дори се случва първите гробове да започват от крайните жилища. Подобна връзка е сякаш израз на някакво вярване, че живият живот продължава в „отвъдния“ свят. Почти винаги местността за погребване на мъртвите е склон или възвишение, които доминират над селището и се виждат от всички негови краища. Това също не може да бъде случайно и трябва да е имало някакъв, макар и подсъзнателен за живите, смисъл. Сигурно гробовете били „обозначавани“ с нещо – някакви землени насипи или дървени паметници, от които днес няма следи. Защото некрополът бил място за обреди на култа към мъртвите не само по време на погребението, но и периодически след него.

Гробовете в тези некрополи са същите като от раннославянския период. В некропола при село Гарван, Силистренско, дори продължили да погребват мъртъвците на същото място, където това се извършвало през VII в., т. е. преди идването на прабългарите, но сега вече в направени на грънчарско колело урни. Сред костите на тези гробове се откриват много повече останки от различни предмети, които били постоянни спътници на погребания приживе или му служели в бита при определени случаи. Едни от тях са накити – обеци, стъклени мъниста, гривни, пръстени или останки от облеклото – токи, копчета, халки. Много често се намират ножчета, по-рядко огнива, кремъчета, каменни брусове. Много от находките имат увреждания само от престоя си в земята, а по други има белези от обгаряне, т. е. докато едните попадали в урната при насипването на прегорелите кости, другите били заедно с трупа на кладата. И в двата случая обредът ще да е следвал онова вярване, което е неизменно във всички религии – за живота в „отвъдния“ свят, където всички тези вещи продължавали да служат на своя стопанин. Различна символика показват и други находки от гробовете – например кремъчетата, които се откриват по 1 или 3, или 5 в една урна – винаги нечетно, „магическо“ число. Макар и рядко, се срещат и вече споменатите различни метални амулети.

Друга страна от погребалния обред сочат откритите в урните оръдия на труда: сърпове, косери, въдици, длета, прешлени за вретено, костени шила, игли. Има и части от оръжия, най-вече върхове от стрели, по-малко от копия и дори една кръстачка от меч. Тези предмети също трябвало да служат на мъртвия си стопанин в „отвъдния“ свят. Може би ги намираме в гробовете на ония, които са си служили с тях приживе най-умело. Това предположение е логично и има паралели чак в българската народна култура – преди и по време на Възраждането на много надгробни паметници се изобразяват инструментите, с които мъртвите са изкарвали прехраната си – ножица за шивача, мистрия за зидаря и прочее. В два гроба при некропола край гара Разделна, Варненско, обаче са намерени прешлени за вретено с връх от копие и с връх от стрела. Тези два случая показват, че поставянето на предмети в гроба има и някакво друго освен символичното служене според битовата си функция в „отвъдния“ свят значение. Това на пръв поглед странно съчетание, изглежда, е следа от известен само на тогавашните славяни смисъл в обредните действия, вероятно с магически характер.

Третата група предмети от славянските езически гробове са на пръв поглед твърде безлични и незначителни: гвоздеи, малки метални скоби, фрагменти от обръчи и дръжки на ведра, части от железни катинари, медни и бронзови обкови с неясен произход. Ролята им в обреда е трудно обяснима – не може и дума да става, че това са останки от вещи, употребени при погребението според прякото си функционално предназначение. По-скоро трябва да се мисли, че те замествали, символизирали такива предмети в обредните действия.

Например дръжката замествала ведрото, частта от катинар – самия катинар или даже вратата... Някакво вярване може би е изисквало просто пускането на метал в урната, така сред обгорелите кости ще да са се появили единичните гвоздеи. Сравнително често в гробовете се откриват агнешки астрагали (ашици), по които няма дупки, за да смятаме, че това са носени приживе амулети. Подобно на кремъчетата те са нечетен брой – 1, 3, 5, а в една урна от некропола при село Долни Луковит, Плевенско – 11. Астрагали се откриват по няколко на едно място много често и в ранносредновековните селища. Широките страни на някои от тях са изпъстрени с различни магически знаци, което е, така да се каже, едно указание за обяснението им като култови предмети. В езическите гробове те трябва да са били свързани и с магическия смисъл на нечетните числа.

В погребалните урни попадали и фрагменти от керамични съдове, порядко от стъклени чаши. Те са останки от обредни действия, при които се разбивали съдове... Символичното разбиване, разделянето на части на цял предмет би трябвало да символизира идеята за смъртта. Доколко този обред е свързан с изгарянето на кладата, не може да се разбере. В урните не се откриват всички фрагменти от разбития съд. Твърде вероятно е въобще да не са разбивани съдове, а оставянето на няколко и даже на един фрагмент сред костите просто да е замествало целия този обред. В отделни гробове се откриват и цели керамични съдове, оставени в урните или до тях. Другаде пък, в отделни случаи са намерени и необгорели кости от животни – агнета, птици. Тези са най-значителните следи от влиянието на прабългарската религия върху славянската. Оставянето на цели животни или на части от тях е типично за прабългарския погребален обред действие. Славяните наблюдавали и се повлияли от този обичай... някои започнали да вършат същото при смъртта на свои родственици. Сигурно е обаче, че в дълбочина обредът нямал славянски основания, не бил разбиран със същата пълнота и затова въобще не станал популярен.

В близо половината славянски езически гробове не са открити каквито и да било предмети. Това обаче не означава, че не ги е имало. Сигурно по-голяма част от употребените в погребалния обред вещи са били от дърво, кожа, тъкан, т. е. от материали, които не оставят следи. Трябва да си представим обредните действия значително по-сложни и с употребата на повече „инвентар“, макар че основание за изучаването им винаги ще бъде „уловеното“ от археологията.

Последният от погребалните обреди бил заравянето на урните в земята. Изкопавали немного дълбока яма (50–80 см), слагали в нея урната и понякога, преди да я засипят, покривали устието с камък, тухла от някоя разрушена късно антична сграда или фрагмент от друг керамичен съд. Някои гробове били по-сложно устройвани: урната се поставяла в малка правоъгълна или кръгла гробна камера, направена пак от преупотребени тухли или камъни. И тук има някакво символично заместване, маркиране на едно действие от друго: голяма част от камерите не са затворени, а просто представляват две тухли, между които е поставена урната. Какви изменения са настъпили в славянската погребална обредност, за да се появят гробните камери, няма да узнаем. Сравнението с култа към мъртвите в други религиозни системи подсказва две обяснения – или покриването на урната, затварянето ѝ в камера е израз на стремежа да се запазят живите от „излизането“ на погребания, или в тези случаи се проявява желание да се устрои по-добре „обиталището“ на мъртвия. Урните били заравяни така, че в некрополите се образували групи от гробове. Сред тях има и такива, в които се откриват по две, три и даже шест урни една до друга. Изглежда, всяко семейство имало определено място за погребване и понякога разравяли стар гроб, за да погребат останките на новопочинал сродник в него. Много рядко се откриват следи от поминални обреди – специално устроени огнища или само купчини въглени и пепел около гробовете. В некропола при гара Разделна са проучени малки каменни площадки между групите гробове, а в края на некропола – полуземлянка с множество фрагменти от керамика и пръснати кости от животни по пода. Те също може да са правени във връзка с поминалните обреди.

Покръстването на прабългарите и славяните в 864 – 865 г. заменило техните езически култове с култа към християнския бог. Неизвестно защо и как, в науката е заело доста предна позиция мнението, че славяните се оказали по-податливи на християнското проникване, че княз Борис, като че ли само узаконил за своите славянски поданици един свършен факт. Няма, обаче, исторически или археологически свидетелства, които да подкрепят подобно твърдение. Историята на езическа България недвусмислено показва, че християнството е олицетворявало смъртния враг на нейните поданици – Византия и затова не би могло да се промъкне в народните низини повсеместно. Свободната община, самоуправлението „отдолу“ били свързани с общите и местните славянски култове в една верига и място там за християнския бог нямало. Наистина писмените извори споменават антихристиянски гонения при едни от хановете, но те се отнасят главно за византийски пленници и за някои аристократи впрочем от прабългарски произход... Друг е въпросът защо няма сведение за славянска съпротива срещу покръстването. Във военноадминистративната система на държавата официален култ бил прабългарският и затова той се оказал главният идеологически противник на християнството. Тази е причината в писмените извори да остане съпротивата само на неговите привърженици. Освен това липсата на единна организация на славянското езичество го правела по-разпокъсано и по-неустойчиво спрямо натиска на държавния глава, който имал огромен авторитет. Ако и да е имало някаква славянска съпротива, чрез управителите на комитетите княз Борис бързо се справил с местните недоволници от новата религия. И все пак покръстването сложило само началото на християнството в България. В „Беседа против богомилите" презвитер Козма пише за християни, които „... пият вино с гусли, танци и бесовски песни...". Всеки фолклорен танц носи религиозен езически смисъл, а „бесовските" песни сигурно са магически напеви в народните празнични обреди.

Проучванията на некрополите дадоха доказателства за това, че трупоизгарянето в погребалните обреди продължило и след покръстването – чак до X в. Езическите обреди на славяните имали дълбоки корени, били много жизнени, защото пряко се свързвали с основния поминък в страната – земеделието. И ако от славянските богове останали само имена на планини, местности, селища, то празниците и техните обреди, митологията и нейните творения заели тяхното място – коледни, русалийски, кукерски, лазарски празници с техните обредни игри и песни по същество нямат нищо общо с християнството. Всъщност в чистия си каноничен вид християнството не могло да проникне дълбоко и пълно в българското общество и да измести оттам окончателно езичеството. Получило се обратно проникване – езическите обичаи и обреди в широките обществени слоеве на долните равнища проникнали в християнската практика, развили се и битували, битуват там и до днес, пронизвайки цялата история на Отечеството ни. Сравнителните проучвания показват, че повечето от явленията имат славянска характеристика, следователно славянското езичество било активната страна в съпротивата срещу християнството. Смисълът на това заключение се състои в идеята, че архаичната структура на славянското езичество го е запазила от унищожение, то обогатило и оригинално оцветило българската народна култура като част от голямата европейска цивилизация. От друга страна, религията на прабългарите, която се изправила в пряк двубой с християнството, била бързо унищожена и от нея останали твърде малко следи.

Не е възможно съвършено ясно и с категорични изрази да се опише и обясни ролята на славяните в ранносредновековната българска култура. Сложността на научните дирения в тази насока е създавала и ще създава много трудности на историци, археолози, етнографи, фолклористи и прочее изследователи на миналото. В това дирене всеки опит за идилично нагласяне на събития, факти, извори, за идеологичното обяснение на паметниците и най-сетне за безусловното привеждане под един знаменател на най-различни страни от културната и етническа история на народа ни е обречен на неуспех. Дотук съзнателно не бе употребен един многозначителен израз **старобългарска култура**, защото писаното цели да осветли културно-историческата и политическа роля на славяните. Но се вижда, че е трудно да се отдели участието на славяни и на прабългари в българската материална култура в VIII–X в. По-добре се долавя известна обособеност при изучаването на духовната култура, проличава главната особеност при формирането и развитието на българския народ през средновековието: поради много и различни причини развитието на материалната култура изпреварило формирането на народността. Още в VIII–IX в. до голяма степен се уеднаквил основният поминък, обща станала технологията в занаятите, използвани били едни и същи инструменти, сечива и донякъде оръжия. Навсякъде господствал земеделско-занаятчийският бит, който създал българската материална култура, Отначало тя била обща за славяни и прабългари, а сетне станала култура на българския народ.

ЗЛАТНАТА СТРАНИЦА

След покръстването етническата картина в България се усложнила извънредно много. Новата религия изравнявала всички поданици пред Бога, което значи и пред земния владетел. С това започнала да се променя и историческата съдба на прабългарите – настъпва краят на водещата им роля в държавата и войската. Цялата военноадминистративна структура била изградена според тяхната централистична традиция, но опорните точки в нея започнали да им се изплъзват – теоретично с налагане на християнството, а на практика с физическото унищожаване на голяма част от „високата" аристокрация при самото покръстване. Сливането между славяни и прабългари протичало най-бързо сред знатните и най-бавно сред народа. Общата религия ускорила този процес, който започнал с общи бракове при езичеството и завършил със слизането на прабългарите от историческата сцена при християнството. Всичко било много сложно, разнолико и изисква специално обяснение, понякога с чисто теоретични съждения... Най-напред трябва да предположим, че сред прабългарите, които живеели в източната част на днешна Румъния, християнството получило слабо разпространение. Поне според досегашните проучвания християнските археологически паметници от ранното средновековие там са значително по-малко, отколкото отсам Дунава. С нашествията на угри (маджари), а по-късно и на печенеги в този район ще да се е получило познатото от други исторически примери „завръщане" на уседналите номади. Част от прабългарите, настроени враждебно към християнството, преминали отново към таборното чергаруване и споделили съдбата на тези мигриращи племена... Така прабългарите там намалели, което за по-сетнешното българско присъствие и владичество на север от Дунава било фатално. Подобна съдба избрали, изглежда, и някои прабългари от централната част на Добруджа, но техният брой ще да е бил незначителен. Останалите заедно с ония, които се разсеяли в обширните провинции на българското царство, и Куберовите прабългари в Керамисийското поле се разтворили в славянска среда. На места този процес започнал твърде рано, на базата на общия земеделско-занаятчийски бит в страната, а после се ускорил от общата религиозна система на християнството и най-сетне...

С въвеждането на християнството в българската държава нейният народ отново се изправил пред познатата от векове опасност – асимилационните стремежи на Византия. Сега тези стремежи получавали нови възможности: до покръстването гръцкият език имал само ограничено приложение в ханската канцелария, но при християнството той започнал да прониква сред народа, тъй като бил език на новата религия. Тези, които искали да вникнат в нейната същност, трябвало да се научат да го разбират, а за да се издигнат в църковната и държавна йерархия, трябвало да го **владеят**. Дори простите земеделци най-малко веднъж в седмицата слушали гръцките богослужебни текстове в селската църква. Византийците знаели, че докато съществува голямата и силна българска държава, асимилацията няма особени възможности. Но те държали да увеличават непрекъснато влиянието си, а що се отнася до държавата – не губели никога надежда да я отслабят и унищожат. Една по-широка употреба на гръцкия език водела до прекомерно приобщаване на българите към Византия, до чуждопоклонничество, с което онези, които ръководели духовния живот в страната, се откъсвали напълно от народа... Сигурно е, че княз Борис и неговите найблизки съратници в голямото дело добре разбирали тази опасност. Те явно знаели за създадената от братята Кирил и Методий славянска писменост и веднага разбрали, че тя е главният щит срещу византийските попълзновения. Силата на писмеността била добре позната на всички – триезичниците ненапразно се борели срещу употребата на славянския език и писменост в църковното богослужение и литература! С тяхното въвеждане славянските народи получавали непреодолима крепост на духа срещу всякакви чужди въздействия. За това и в „Пространно житие на Климент Охридски“ е написано, че Борис „жадувал“ за такива мъже, „с най-голямо желание“ ги търсел. Въвеждането на славянската писменост в България станало много бързо „от долу до горе“ и повсеместно. Писмените извори и археологическите паметници свидетелстват за една целенасочена просветна политика на българския владетел в широкия, почти съвременен смисъл на думата. Охридската школа имало два отдела: в единия обучавали малки ученици на четмо и писмо, а в другия подготвяли възрастни за учители и духовници. Често посочваната цифра на Климентовите ученици – 3500, наистина е зашеметяващо висока. Споменават се и триста души негови сътрудници в голямото дело, които... били освободени с княжеска заповед от данъци!!! Този висш израз на загриженост към хората на словото и писмото, този стремеж за създаване на собствена интелигенция, и то през IX в., са безпримерни в европейската история. Проучването на археологическите паметници също подсказва най-широко проникване на писмеността сред българския народ. В обширния манастир, основан от княз Борис при Голямата базилика в Плиска за „дидаскалия“ (училище), било отделено едно от най-големите помещения, явно с желанието да се обучат възможно най-голям брой ученици. Едновременно били обучавани в четене десет-петнадесет души с общи текстове. Такива текстове са открити във Велики Преслав - върху тънки керамични плочки с едър, изискан шрифт. Понякога в останките от „бедни хижи“ на провинциалните крепости и откритите селища се намират метални стила, с които учениците пишели върху навосъчени таблички. Фрагменти от глинена мазилка с врязани букви на кирилски надпис са разкопани в развалините на една ковачница на старобългарското селище при днешното румънско село Буков – чак в подножието на Карпатите. Всички тези находки са бе-

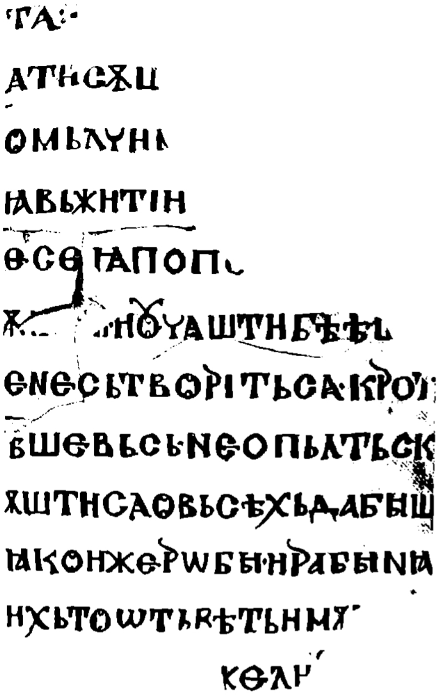

▲ Керамична плочка с кирилски текст от Велики Преслав

зусловни свидетелства за широкото разпространение на писмеността в България през IX и X в. като резултат от грижите на държавната власт. Тя обаче можела да се провежда само сред знаещи добре славянски език поданици. Сред „азбукарчетата“ сигурно имало доста деца с прабългарски произход, които след обучението веднъж завинаги се вливали в славянския езически масив с всички последствия от това. Всеки, който искал да напредва в държавната и църковната администрация, трябвало да говори, чете и пише на славянски език. Просветените прабългари проговорили на славянски и в домовете си, за което особено много спомогнали и смесените бракове. Всъщност писмеността завършила

„етническата еволюция“ в ранносредновековна България. Като етнически масив прабългарите веднъж завинаги престанали да съществуват, след като, разбира се, изиграли своята решаваща историческа роля. Съвременните българи носят не само тяхната генетична субстанция, но са единствените „собственици“ на историческото им наследство.

След приемането на християнството и въвеждането на славянската писменост формирането на българската народност получило нов тласък – започнало ускорено развитие на нейната култура, която придобила ново теоре-

▼ Стила (писала) от бронз и сребро от Голямата базилика в Плиска

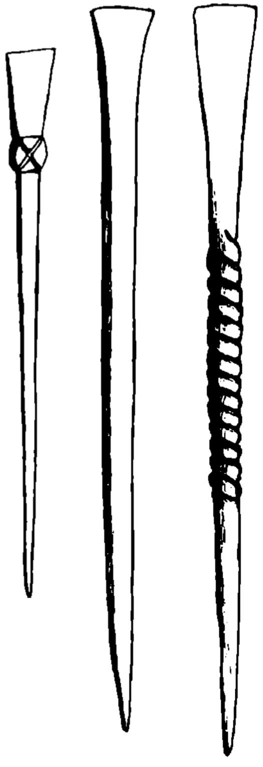

тично съдържание. Превръщането на своеобразната етническа амалгама от славяни и прабългари в славянския български народ съвпаднало с най-голямото извисяване на неговия дух. Отворила се златната страница на нашата средновековна история и първите нейни редове записали името на втората ни столица – Велики Преслав. Изграждането на нов културен и административен център на държавата имало важно значение за българския народ. Тук били създадени и разпространявани по широката българска земя онези културни постижения, с които ние справедливо се гордеем пред останалия славянски свят. Плодовете на духа узрявали в една нова обстановка – днешните останки от втората българска столица подсказват, че Симеон създавал най-благоприятни условия за културно творчество. За около две десетилетия той изградил не само комплекси от дворци и църкви, а и много големи градски и извънградски манастири. Те били центрове на художествените занаяти и книжовността. Християнската религия разкрила пред народа нови, непознати образи и идеи, които изменили развитието на неговата култура. Новата религиозна теория предоставяла на творческия дух и множество нови проблеми, които изисквали нови художествени средства. Металопластиката получила друго съдържание, каменната пластика получила ново не само количествено, но и качествено развитие, рисуваната керамика пък се появила едва със започването на големите строежи във Велики Преслав и имала съвсем християнски характер... Християнската религия предлагала на своите нови синове ново отношение към човека и обществото и неговото въздействие се реализирало главно със силата на изкуството. Но и тя получила в новата обстановка друг облик – не можела да се наложи с чистия си „ромейски“ характер, защото бързото създаване на собствено духовенство и собствена писменост, бързата замяна на богослужебните книги, бързото налагане на славянския език в богослужението създали една странна симбиоза между християнство и езичество „долу“ и една доста различна религиозна стойност „горе“. Другояче звучали църковните формули и песнопения на славянски език. Другояче звучали не само оригиналните, но и преводните текстове. В новата обстановка се създавала първата славянска християнска култура в света, която имала бъдеще. Тя легнала в основата на християнските култури на Сърбия, Румъния, Молдова и най-сетне и на Русия. Книжовният език на техните народи бил старобългарският език, а началото си литературата им води от старобългарската литература. Оценката на старобългарската история и култура е немислима без признаването на делото на Симеон Велики (893–927), княз и цар на християнска България. И не защото без него българският народ не би достигнал висотите на християнската си култура. Заслугата на Симеон е в това, че още със заемането на престола поставил пред себе си и своите поданици грандиозна за онова време задача и я изпълнявал крайно последователно. Целият му живот, всичката му енергия били подчинени на мисълта за политическото и културно издигане на българите, за възвеличаването на България. Не са много примерите от средновековието, когато историческите задачи на масите и техните благородни стремежи към просвета и култура съвпадат с ясно осъзнатите цели на владетеля.

Амбицията на цар Симеон да седне на константинополския престол има своя предистория, която започва с намерението на Кубер да създаде българско ханство в Македония и устрои столицата си в Солун. Тя продължава с войните на хан Крум и най-вече с подготовката на несъстоялия се последен Крумов поход. Но идеята за разрушаването на империята в езическа България имала едно съдържание, а в християнска – друго... Формалният подход на някои изследвачи към Симеоновите цели ги е подвел да клеймят желанието му за византийския трон като нещо пагубно за българския народ. Защото, видите ли, той целял обща държава, в която приоритет биха имали пак гърците. Продължението е ясно... Внимателното оглеждане на фактите обаче не подкрепя подобни разсъждения. Непрекъснатите победоносни войни на България срещу Константинопол не попречили да бъде създадена една висока култура, една книжовност с многобройна интелигенция и просветен за онова време народ. Тази Симеонова политика не била самоцелна и свидетелства, че той и велможите му целели не един вид „обединение“, а разрушаването на Византия и заменянето ѝ с българската държава. Замяната трябвало да бъде пълна – просто се разрушава едно **етнокултурно пространство** и неговото място заема друго. Тогава историческата съдба на православните славяни въобще би била по-друга, отколкото в действителност. Различна би била съдбата и на цяла Югоизточна Европа. Но Симеон не успял, не стигнали силите на неговия народ да се пребори с империята, защото тя била в разцвета на своите сили и дори само заради географското си положение имала повече стратегически възможности.

Цялата величава и трагична история на Първата българска държава, както и да я наричаме за различните периоди – ханство, княжество, царство – е история на огромното мнозинство славяни на Балканския полуостров. Неоценима е тяхната роля и в съдбата на тукашните неславянски народи – например за социално-икономическото развитие на Византия или за културно-историческия възход на Влахия и Молдова. Голяма част от българските славяни, а сетне и част от българите през различно време били асимилирани от гърци, власи, албанци, но следи от присъствието им са останали не само в писмените извори и археологическите паметници на днешните Гърция, Румъния, Албания. В етнографията и фолклора на тези народи има многобройни следи от славянските вярвания и обредност, от митологията и епоса, които при всички субективни обяснения не могат да бъдат отречени. Особено красноречиви са голяма част от наименованията на местности, реки, селища в тези страни, въпреки различното произношение на гръцки, албански или румънски те имат неоспорим славянски произход.

Формирането на старобългарската култура е много важен факт от историята на европейската цивилизация. При това, добре трябва да се разбере и знае нейната несъмнена славянска идентичност, с което тя представлява предният пост на славянското етнокултурно пространство до самото сърце на тогавашния средиземноморски свят. Българите първи опитали неговите плодове, първи се приобщили към него, първи от всички славяни станали европейски народ. Старобългарската култура пренесла в културата на сърби и румени, в културата на източните славяни, днешните великоруси, малоруси (украинци) и белоруси, наследството на класическата античност, адаптирана към християнския хуманизъм. Този именно хуманизъм формирал ценностната им система, която осигурявала и осигурява тяхното присъствие в културния авангард на човечеството, наричан **европейска цивилизация**.

За формирането, развитието и съдбата на старобългарската култура са написани доста, по-малко или повече задълбочени съчинения. Обемът и характерът на нейното съдържание, особено в „писмения“ период, могат пълно да се отразят само в обширно многотомно изложение, което съвсем не е задача на тези редове. Тук се постарахме само да посочим накратко основният принос на славяните в ранносредновековната история и култура на българския народ, да обясним някои сложни моменти от този принос и да изтъкнем недостатъчно осветлените досега негови страни. Нека читателят оцени това старание...

БИБЛИОГРАФИЯ

на по-важните използвани съчинения

Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1981.

Ангелова, Ст. Местни традиции във формирането на битовата керамика в Североизточна България през VII–X в. Годишник на СУ „Климент Охридски“, Исторически факултет. 77, 1984, с. 71–118.

Ангелова, Ст. Р. Колева. Археологически данни за ранното славянско заселване в България. Годишник на Софийския университет „Св.Климент Охридски“, Исторически факултет – специалност Археология. Том 2, 2000, 159–186.

Артамонов, М. История хазар. Л., 1962.

Аулих, В. Зимнівське городище. Кіив, 1972.

Бешевлиев, В. Първобългарите. С., 1981.

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979.

Бешевлиев, В. За славянските племена в Северна България от VI до IX в. Сборник Преслав, I, София, 1968.

Бромлей, Ю. Этнос и этнография. М., 1976.

Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1974.

Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура. С., 1977.

Венедиков, Ив. Военното и административно устройство на България през IX и X в. С., 1979.

Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI в. С., 1965.

Въжарова, Ж. Славяни и прабългари. С., 1976.

Въжарова, Ж. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг. С., 1986.

Георгиев, П. Изображение на четирилико божество от Преслав. Археология, 1984, 1, с. 16–28.

Георгиев, П. Неизползвани сведения за статута на Славиниите във Византия в началото на IX в. Studia protobulgarica et medievalia europensia – в чест на проф. Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, с. 59–62.

Гейщор, А. Митология на славяните. С., 1986.

Гръцки извори за българската история, том I. С., 1959.

Гръцки извори за българската история, том II. С., 1960.

Гюзелев, В. Княз Борис I. С., 1969.

Гюзелев, В. И. Божилов. История на средновековна България VII–XIV в. София, 1999.

Даскалов, М. Северите в Североизточна България и Украйна. С., 1994, (кандидатска дисертация).

Димитров, Д. Ил. Некрополът при гара Разделна. ИНМВ, т. XIV (XXIX), В., 1978.

Дончева-Петкова, Л. Българската битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.

Дуйчев, Ив. Българско средновековие. С., 1979.

Дуков, Л. Земеделието и земеделските оръдия в българските земи през античността. Известия на Етнографския институт и музей, т. VIII. С., 1965.

Заимов, Й. Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. С., 1967.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. том I, част 1 и 2, София, 1970.

Краснов, Ю. Древнейшие упряжные пахотные орудия. М., 1975.

Манева, Е. Словенски, пагански амулет от Давина – Прилог кон толкуването на неговата намена. Македонско наследство, Година VI, 15, 2001.

Мачинский, К. К вопросу о територии обитания славян в I–VI веках. Археологический сборник, Л., 1977.

Мифы народов мира. Том второй, М., 1982.

Михайлов, Е. Руси и българи през ранното средновековие (до 964 г.). С., 1989.

Нидерле, Л. Славянские древности. М., 1956.

Петров, В. Подсечное земеделие. Киев, 1978.

Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България, т. I. С., 1978.

Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981.

Плетнева, С. Кочевники средневековья. М., 1982.

Повест временных лет. ч. 1, М.–Л., 1950.

Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав. В., 1982.

Развитие на земеделието в българските земи. С., 1981.

Русанова, И. Славянские древности VI–VII вв. М., 1976.

Русанова, И., Э. Симонович (съст.) Славяне и их соседи в конце I тысячилетия до н. э. – первой половине I тысячилетия н. э. Археология СССР, М., 1993.

Седов, В. Произхождение и ранная история славян. М., 1979.

Седов, В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Археология СССР, М., 1982.

Станилов, Ст., Г. Александров. Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. Археология, 1983, 3.

Станилов, Ст. Антропоморфни езически изображения от IX–XI в. в България и проблемът със славянските божества. Труды VI Международного конгресса славянской археологии, том 1. Проблемы славянской археологии. Москва, 1997.

Тотев, Т. Сребърна чаша с надпис от Преслав. Известия на археологическия институт, том XXVII, 1964.

Тъпкова-Заимова, В. Нашествия и етнически промени на Балканите. С., 1966.

Филин, Ф. Образование языка восточных славян. М.–Л., 1962.

Щукин, М. Археологические данные о славянах II–IV веков. Археологический сборник. Л., 1977.

Aupert, P. Céramique slave à Argos (585 Ap.J.C.). Études Argiennes. BCH Supplement VI. Athens, 1980.

Browning, R. Byzantin and Bulgaria: a comparative study across the early medieval froniter. London etc., 1975.

Charanis, P. The Slavs, Byzantium and the historical significance of the First Bulgarian Kingdom. – Cyrillometodianum, 3, Thessalonique, 1975.

Comsa, M. Die Slawen in Karpatisch-donauländischen Raum im 6-7 Jh. ZFA 7, 1973, 215–217.

Dolger, F. Ein Fall slawischer Einsiedlung im Hinterland Thessalonike im 10. Jahrhundert. München, 1952.

Dvornik, F. Les Slaves. Paris, 1970.

Dujcev, I. Le role de l'État bulgare dans l'histoire des Slaves aux VIIe–Xe siècles. – BHR, 1978, N 2.

Fiedler, U. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau.

– Universitatforschungen zur prähistorischen Archäologie. B. 11, Bonn, 1992.

Herrmann, I. (Hrsg.). Welt der Slawen. Geschichte – Gesselschaft – Kultur. München – Leipzig, 1986.

Lemerle, P. Les plus ansiens recuels des miracles de Saint Démetrius et la pénetrations des Slaves dans les Balkans. I Le Texte: II Le Comentaire. Paris, 1981.

Vaklinov, St. Die slawische Kultur in Bulgarien und die byzantinische Hinterlassenschaft. – II Int. Kingr. Slaw. Archaol., Berlin, 1973.

Vana, Z. Die Welt der alten Slawen. Praga, 1983.

Vasmer, M. Die Slawen in Griechenland. Leipzig, 1970.

Wendel, M., St. Angelova, G. Gomolka–Fuchs, I. Herrmann, E. Schonert–Geiss. Jatrus – Krivina, III, Berlin, 1986.

Werner, I. Slawische Bügelfibeln des 7. Jh. Reinecke Festschrift. Zum 75 Geburgstag von Paul Reinecke. Mainz, 1950, 161–166.

СЛАВЯНИТЕ В ПЪРВОТО ЦАРСТВО
Станислав Станилов

Научен редактор: д. и. н. Рашо Рашев
Коректор: Нина Ганева
Художествено оформление и предпечат:
„Класика и Стил“ ООД

Печат: АБАГАР АД, Велико Търново
ул. „Никола Габровски“ 98

София
2002